

प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या २४

श्रावण २०३०

Number 24

July 1973

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्तिस्थान:-
साक्षा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok Lalitpur

मूल्य रु. ५।-

Price Rs. 5/-

प्राचीन नेपाल

संख्या २४

श्रावण २०३०

Ancient Nepal

Number 24

July 1973

सम्पादक

रमेशजङ्ग थापा

Editor

Ramesh Jung Thapa

सहायक सम्पादक

रामचन्द्र ढुङ्गाना

Assistant Editor

Ram Chandra Dhungana

Contents

विषय-सूची

	पृष्ठ	Page
नेपाल देशको इतिहास	१	1
ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ	२४	24
ॐ मणिपद्मे हुँ		
श्री हरिराम जोशी	२९	29
हाफ्तो वर्णमालाको महत्त्व		
श्री शंकरमान् राजवंशी	३२	32
गणेश्वर तथा सिमरौनगढका मन्त्री र पुरोहितहरू		
श्री तारानन्द मिश्र	३५	35
Nepal		
Mr Sylvain Levi	४३	43

नेपाल देशको इतिहास

(गताङ्कको बाँकी)

त्यसपछि माहिला साहेबज्यू बहादुर शाहले कुमन्त्रीहरूका कुरा सुनी नेपालखंडका सबै खेतमा टांगो हाली नपाए । बसुन्धराको अन्त्य लिएका पापले भारदारहरूका खेतमा पत्ती श्री ५ महाराजबाट "तिमीले मुखत्यारी कामकाज गरेको आजसंघको बही बुकाउनुपर्छ" भनी चाँदीका नेल कोक्ने काम भयो । ती बहादुर शाह नैलमा मुक्त भए ।

तिनै ताका यी महाराजका पालामा अर्थात् शाके १७०९ अश्विन शुदि ९ का दिन काजी शिवनारायण खत्री र सरदार प्रबल रानाले २ कम्पनी फौज साथमा लिई मुक्तिनाथको ब्राह्मणबाट गएर जुम्ला जित्ने सर गरे । शाके १७१२ मा सरदार अम्बरसिंह थापा, कपतान गोलैयां, कपतान रणवीर खत्री र सरदार शत्रुसाधन शाहीले कम्पनी २ र कास्कीका द्वारे जयभद्र बोहरा, थरघर, उमराउ-समेत साथमा लिई सुरखेतको लडाईं मारी दैलेख सर गरे । कर्णालीमा खांडो पखाली बाहुन सरदार कालु पाडे र सरदार शत्रुसाधन शाही नेपालतर्फ फर्के । डुम्राकोट र नारीघाटमा भारी लडाईं हुंदा जितेर अछाम र डोटी सर गरी महाकालीमा खांडो पखाले ।

काजी जगज्जित पाडे, सरदार अम्बरसिंह थापा, कप-तान गोलैयां, कपतान रणवीर खत्री, सुब्बा योग मल्ल र भोर्दसिंह रायले थरघर, उमराउ र कपनीसमेत लिई

महाकाली तरेर कुमाङ्गेर धौलीमा पुगी ठाना बनाएर बसे । त्यहाँ महीन्द्रचन्द्रले फौज लिई चढदा भारी लडाईं भयो । अम्बरसिंह थापा त्यहीं बसे । धौलीका ठानामा ब्रालसिंहले फौज लिई चढदा उससंग पनि लडाईं भयो । त्यो लडाईं जित्ने लपेटा दिदा अल्मोडा सर भयो । अनि कुमाङ्गमा सुब्बा योग मल्ललाई कुरवा राखी गढ हात्त पुगे । अलकनन्दावार विनातरवारै सर भयो । लंगुडगढीमा भारी फौज लिई राजा प्रतिमन शाही चढदा श्रीनगर उल्का-गढीमा सुब्बा कालु खवास र वीरे रोकायालाई कुरवा राखी गोरखाका सबै लष्कर लडाईं गर्न सर्लाङ्गगढीमा पुगे । त्यहाँ पनि लिगलिगका वराह समुतालाई कुरवा राखी जन्तरखाङ्गमा पुगेर ठाना हाले । पाल्पाली अकरका थूममा बसेका अवस्थामा वैरीको फौज फेरि सर्लाङ्गगढीमा चढ्यो । त्यहाँ भारी लडाईं हुंदा लिगलिगका द्वारे रामकृष्ण खत्री समेत वराह समुता र उमराउ घेरै परे । त्यसै बखतमा कौडेमा पनि वैरीको फौज आई हमला गर्दा सरदार अम्बरसिंह थापा, सरदार भक्तिसिंह थापा र उमराउहरू गई वैरीलाई काटी घपाए । त्यसपछि मोडहाका राजा जगत्-प्रसादले कहलुर र हुण्डरसमेत उठाई भारी फौजका साथ गुहार आए । किल्लाबाहिर ठूलो लडाईं भयो । त्यो लडाईं जित्ने गोरखाका काजी जगज्जित पाडे, सरदार अम्बरसिंह थापा, कपतान गोलैयां, कपतान रणवीरसिंह खत्री र सरदार भक्ति थापाहरू बसी श्री मोहरसंग घाको बन्दोबस्त

गत २३ संख्यासम्म प्रकाशित भएको "नेपाल देशको इतिहास" केशरपुस्तकालयमा रहेको हिज हाइनेस श्री केशरशमशेर ज.ब. राणाज्यूको संग्रहको हस्तलिखित पुस्तकबाट उद्धृत गरिएको थियो । उक्त पुस्तक गत्र २०३० साल आषाढ २५ गते भएको सिंहदरवार सचिवालयको भीषण अग्निकाण्डमा परेको हुनाले यस संख्यादेखि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको राजगुरु स्व. श्री हेमराज पाण्डेज्यूको संग्रहको पुस्तकबाट लिइएको छ । जुन पुस्तकको अक्षर एकै जनाको र कथानक पनि सिद्धोजुल्दो जस्तो छ ।

गरे । प्रतिमन शाही भागे । यस्ता प्रकारले हान्दै र जित्दै गई गोरखालीले हरिद्वारमा खांडो पखाले र श्रीनगरमा आई बसे ।

त्यसै बीचमा भेरीपार महाकालीवार कुल भई वैरीको फौज लडा हुदा कपतान कालु पांडे र जगज्जित पांडेले १० कम्पनी फौज लिई खूब धावा गरेर कुल्याहाहरूलाई काट्दै रस्ता खोली श्रीनगरमा फर्के ।

तिनै ताका धैबुङमा चिनियां चढयो र 'सबै लशकर आऊ' भन्ने लालमोहर गयो । गढसंग दश हजार रुपियांको नाल चांदी तिर्नु भन्ने बन्दोबस्त बांधी कुमाङमा आएर त्यहां जगज्जित, कपतान कालु पांडे र सुब्बा नरु शाहीलाई कुरुवा राखी अरू सब भारदार र फौज नेपालमा आए । भोटसंग लडाईं गर्न खटिई शाके १७१२ मा जाने थिएः— काजी दामोदर पाण्डे, काजी देवदत्त थापा, कपतान बम शाह, कपतान जहरसिंह बस्नेत, सरदार प्रबल राना, सरदार प्रतिमन राना, टकसारी नरसिंह, कपतान श्रीहर्ष पन्त, कपतान नाहारसिंह बस्नेत र कपतान शिवनारायण खत्रीहरूले कपनी, थरघर र उमराउहरू साथमा लिई पहिले सिखारजुङ हान्न जांदा छेप्यामा ठूलो लडाईं भयो । त्यो लडाईं जिती सिखारजुङ पुगे । त्यहां पुगेकै दिन भारी लडाईं भयो । तैपनि किल्ला फुटेन र फर्के । फेरि सरदार अम्बरसिंह थापा, भोटु पांडे र कीर्तिमानसिंह बस्नेतले केरुङको बाटो गरी जांदा जुंगादेखि वर तीन कोसमा पहिले लडाईं गरी जुंगा सर गरे । अनि अरूलाई त्यहीं राखी ब्रह्मपुत्रमा खांडो पखालेर मुक्ति क्षेत्रको बाटो गरी नेपाल उत्रे । फेरि दिगर्चा हान्न काजी दामोदर पाण्डे, काजी देवदत्त थापा, कपतान बम शाह, जहरसिंह बस्नेत, सरदार प्रबल राना, सरदार प्रतिमन राना र टकसारी नरसिंहहरूले थरघर, उमराउ र कम्पनी साथमा लिई कुतीको बाटो गए । काजी अभिमानसिंह बस्नेत, बाहुन कपतान कालु पाण्डे, सरदार जसिवन्त भंडारी र सरदार रणजित कवर-हरू थरघर, उमराउ र कम्पनी साथमा लिई खार्ताको बाटो गए । जुंगामा ठूलो लडाईं हुंदा कटक बिग्न्यो र फर्की खार्ताको रस्ता जानिसित मिले । वीरवालुवामा लडाईं हुंदा जिती टिग्रीमा र जुंगामा पनि लडाईं जिती त्यहीं बसे । काजी अभिमानसिंह बस्नेत, कपतान कालु पांडे, सरदार जसिवन्त भंडारी र सरदार रणजित कवर थरघर,

उमराउ र कम्पनी लिई जुंगाको बाटो गरी कुती पुगे । कुतीको बाटो जानेहरूले लशकर सरासर दिगर्चामा पुग्दा दिगर्चा सब लुटपिट गरे । वैरी जम्मा भई लडाईं गर्न आउंदा सबैलाई रातमा डांक हानी काट्दै र घपाउंदा दिगर्चा लुटेको धन लिई खार्ताको बाटो गरी फिरे । टिग्री र जुंगामा रहेका लशकरहरू चयनपुरमा सामेल भई नेपाल फर्के ।

शाके १७१३ मा फेरि चिनियांको लशकर आई कुकुर-घाट तन्यो भन्ने खबर आउंदा गोरखाका ठाहिला सरदार र सुब्बा प्युवर लामाले चार कम्पनी फौजका साथमा गई केरुङमा ठूलो लडाईं गरे । कटक बिग्रंदा सरदार र सुब्बा घा लागी फिरे । तमाम लशकर पनि फिन्यो । फेरि सरदार प्रबल राना, रणकेशर पांडे, भास्कर राना र गजवर शाहीले चार कम्पनीका साथमा गई धौरालीमा ठूलो लडाईं गरे । त्यहां पनि कटक बिग्रेर सरदार घा लागी फिरे, सुबेदार र कम्पनीहरू परे । फेरि स्याप्रुकमा लडाईं हुंदा त्यहां पनि बिग्न्यो र हट्दै आए । त्यसै दिन काजी दामोदर पांडे, सरदार प्रबल राना र सरदार भारथहरू थरघर, उमराउसमेत भई धुन्छेमा लडाईं हुंदा लडाईं बिग्न्यो र हटी काभ्रेमा चौतरिया श्रीकृष्ण शाह, चौतरिया बम शाह, काजी अभिमानसिंह बस्नेत, काजी धोकलसिंह बस्नेत र सरदार शत्रुसाधन शाहीहरू भएका जगामा सामेल भए ।

यसै बीचमा शाके १७१३ मा किराती मुलुकमा लिम्बूहरूले कुल गर्दा अघि सरदार बदलसिंह बस्नेत सुब्बा पूर्ण पाध्या, र सुब्बा अदलज्यू कम्पनीसमेत लिई विजयपुर गएका थिए । वैरीको लशकर भारी छ भन्ने अर्जी आउंदा श्री ५ सरकारबाट काजी देवदत्त थापा, सरदार प्रतिमन राना, सुब्बा निधिरत्नज्यू, कोसत आले, श्रीनाथ सुबेदार बक्तवारसिंह बस्नेत, पुरानागोरखको सुबेदार अम्भोज खवास, बरखको सुबेदार अम्बरसिंह थापा र रणभीमको सुबेदार दशरथ खत्रीहरू खटिए । उनीहरू फौज साथमा लिई अघि गएका लशकरमा सामेल हुन पुगे । सिद्धिपुरमा दुइतर्फको ठूलो लडाईं हुंदा वैरीका फौजलाई माफसंग काट्दै घपाई कनकामा खांडो पखालेर कद्रुहीमा आई बसेका थिए ।

त्यसै बीचमा चिनियां फौज आई धैबुङमा ठाना हाली बस्यो । कुरुवा लशकर त्यहाँ राखी तिमिहरू रानारात गरी

आऊ भन्ने लालमोहर गयो । सरदार बदलसिंह बस्नेत र चार कम्पनी फौज त्यहाँ कुख्या राखी अरु उमराउ, भैभारदार र लशकर गंह रातबेरात गरी नेपालमा सामेल हुन आए । लडाईंको निम्ति खटिएका काजी दामोदर पाँडे, काजी प्रबल राना, सरदार भारत र सुबेदार जरवरहरूले थरघर, उमराउ र कम्पनीसमेतको भारी फौजका साथमा गई पहिले चोकदेमा ठाना हाली बसे । चौतरिया श्रीकृष्ण शाह, चौतरिया बम शाह र सरदार शत्रुसाधन शाहीहरूले कम्पनी फौजका साथमा चलेडबारीमा ठाना हाली बसे । काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेत, काजी देवदत्त थापा, सरदार प्रतिमन राना, सरदार शिवदत्त भण्डारी र काजी नाहरसिंह बस्नेतले थरघर, उमराउ र कम्पनीसमेतको फौज साथमा लिईं गेर्खुमा ठाना जमाए । उता चिनियाँको भारी लशकर धैबुङमा ठाना हाली बसेको थियो ।

त्यसै अवस्थामा काजी रणजित पाँडे, कपर्दार भोटु पाँडे, टकसारी दरसिंह, रामदास पन्त र मणिराम लामा दोभासे भई घा गर्न गए । भेट भई कुराकहानी हुँदा “यहाँ बस्दा पानीको असजिलो भयो, गेर्खुटारमा डेरा गरी बस्न देऊ र सबै कुराको बन्दोबस्त उहाँ गरौला” भनी चिनियाँ तर्फका काजी धरिन र काजी तुध्वाङले भने । “के गरे बेश होला” भनी काजी रणजित पाँडे साधन नेपाल पुगे । उनले “विकट जगामा लगी एक लडाईं गरेर नजिती घा हुने डबल छैन” भनी विन्ति गरे । श्री ५ सरकारबाट रामदास पन्त र मणिराम लामालाई “तिमीहरूले विकट जगाको बाटो वैरीलाई लगी आफ्ना लशकरले हात्त लाउनु र तिमीहरूले पनि हान्नु” भन्ने हुकुम भयो । लशकरमा सोही बेहोराको लिखत पनि गयो । रामदास पन्त र मणिराम लामा पनि नेपालबाट बिदा भए । अनि चिनियाँ फौज बसेका ठाउँमा चिनियाँ काजी तुध्वाङ र धरिनसंग गई “हाम्रा महाराजबाट हुकुम भएको छ, तिमीहरूलाई गेर्खुटारमा डेरा दिन्छु, हिंड” भनी उनीहरूले भने । अनि आफू अगुवा भई केही लशकर भीरको बाटो गरी चोकदेवमा लगे । मणिराम लामाले केही लशकर भीरको बाटो गरी दूधैथुकातर्फ लगे । एक लामाले औताई खुस्कन खोज्दा रामदासका पाखुरामा समात्यो । यस वेलामा एक लडाईं नजिती घा बस्ने छैन भन्ने संछी उनले आफ्ना तर्फका फौजलाई साह्रो गरी हाक पारे । एक खलक बन्दूक छाडी काजी दामोदर पाँडे र सरदार प्रबल रानामेत सबै

लशकरले हान्दा वैरीहरू साफ गरी काटिए । फेरि वेत्रावतीको पुल तर्न लागेका बखतमा सिक्की चुंडालिदिदा चिनियाँको लशकर केही पुलबाट खसी वेत्रावतीमा बगे । यस्ता प्रकारले चिनियाँको लशकर धेरै नाश भयो । गोरखातर्फका रामदास पन्त पनि परे । त्यसपछि घाको कुरा हुँदा गोरखालीहरूको सुन्याइ र तरवारदेखि चिनियाँ फौजका काजी तुध्वाङ बहुत खुश भए । “अब उप्रान्त नेपालका महाराजबाट भारदारसमेत पैतालीस जना मानिस जम्मा भई पाँच वर्षमा एक फेरा आफ्ना मुलुकको चीजबीज लिई श्री ६ चीनबादशाहका हजुरमा दर्शन गर्न आउनु” भन्ने बन्दोबस्त बाँधे । त्यही बेहोराको घा गरी जो बाँचेका चिनियाँ फौज लिएर काजी तुध्वाङ चीनतर्फ फर्के । यहाँदेखि चीनमा जानुपर्ने रीत भएको हो ।

शाके १७१४ सालमा सर्वप्रथम काजी देवदत्त थापा र सरदार प्रतिमन राना नेपालको चीजबीज र सरसौगात सहित श्री ५ महाराजको खल तारपत्रसमेत लिई चीनपुगे । त्यहाँ बादशाहको दर्शन गरी उहाँबाट पाएको चीजबीज र सरसौगातका साथै बादशाहको अहदपत्रसमेत लिई नेपाल आइपुगे । श्री ५ महाराज रणबहादुर शाहको दर्शन गरी सबै विस्तार विन्ति गरे । तिनै ताका “बौद्ध अवतार भयो” भनी मारानालाका भोटेहरूले कुल गरी महामण्डलमा ठाना हाले । सो खबर सरकारमा आइपुगी पत्रन फौज पठाए । मुद्दा भोटेहरूलाई पक्रे र त्याई कसैलाई शूली हाले, कसैलाई ठुन्ड्याए र कसैलाई काटी मारे ।

यी महाराजबाट धर्मकीर्ति के के भयो भने दिगर्चा लुटेर त्याई दुकुटीमा थन्क्याएको दौलतले नवकोटका श्रीभैरवीको देवालयमा सुनको छाना लगाइयो । फेरि ठूला पर्वमा सहस्र योगदानहरू भए । पंचलिगभैरवका स्थानसमीपमा ब्राह्मण, अभ्यागत र गरीबगुरुवाहरूलाई वारंवार भण्डारा दिइयो । शनिवार शनिवार श्रीपशुपतिनाथमा घेरै दहिच्युरा लुटाइयो । श्रीपशुपतिनाथमा दहिच्युरा दिने सदावर्त पनि राखियो । ठाउँ ठाउँका प्रजाहरू जम्मा गरी टुडिखेलमा श्रीजगन्नाथजीको वृहत् देवालय बनाए । असभव हुनाले भत्की सिद्ध भएन र फेरि अर्को बनाए । गजूर राखेको थिएन र त्यहाँ आगम राख्न ललितपुर गाबहालका निर्जरा-नन्द पाध्याका हातबाट पूजा गराए । ती जगन्नाथको पूजाहारी पनि तिनैलाई गराउला भनी नांगो गराई स्वामी

भनी नाउं राखे । पछि आगमदेवता ललितपुर पुलचोकका पूर्वपट्टि राखेको अकृतक छद्देछ । श्रीपशुपतिनाथका कवच जीर्णोद्धार गरी बनाए । श्रीगुह्यकाली, श्रीब्रजयोगिनी, श्रीचांगुनारायण, श्रीदक्षिणकाली, श्रीतलेजू, श्रीदिगन्तली र श्रीलुमडी यी सबै देवतालाई गुजराती बाजा चढाई महा-पूजा, सदाव्रतलगायत अनेक कृत्य गर्ने अनेक गूठी राखि-दिए । श्रीपशुपतिनाथमा पूर्णिमाप्रति महास्नान गर्ने गूठी राखिदिए । दरवारका अगाडि सुवर्णको ठूलो मूर्ति भएका भैरवको एक शिर बनाई इन्द्रयात्राका पूर्णिमाका दिनदेखि दुई तीन दिनसम्म वारुणीधारा मुखबाट बहाई प्रजाहरूलाई सप्तहेसमेत छुवाउने रीत गरी गूठी राखिदिए । दरवारकै अगाडि ठूलो नगर र ठूलो घण्टा बनाई चढाए । राजा जयप्रकाश मल्लका पालामा बालाजूका धारा बनेकोमा यी महाराजबाट बीचमा एक ठूलो धारा बनाई बसाए ।

एक दिन श्री ५ महाराजबाट मिश्रपुत्रीलाई ल्याई दरवारमा भित्र्याए रानी तुल्याई राखियो । दैवसंयोगले उनमा श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह पुत्रको जन्म भयो । शास्त्र हेर्दा महालक्षण भएका राजा हुन योग्य ठहरिदा महाराज बहुत खुश भए । नेपाली संवत् ९१८ साल श्रावण महीनामा ती पुत्रलाई राज्याभिषेक दिने मन गरी गुरुपुरो-हित र भारदारहरूसँग सल्लाह भयो । “हजुर छंदाछंद अहिले केको हुडबड छ ? राजकुमारको उमेर पूरा भएपछि गादी बक्सिएला” भनी कसैले विन्ति गरे । कुनै भारदारले भने “हजुरको इच्छामाफिक गरिबक्सियोस्” भनी विन्ति गरे । यस्ता प्रकारका कुरा बराबर हुन्थे । यसै बीचमा कुनै भारदारले गादीको खलबल पर्ने कुराको उठान गरे । त्यसकारण यितीहरूलाई पत्नी चौतर्गिया कुलचन्द्र शाह र पहलमान शाहीका छोराहरूलाई आंखा बन्द गरी काना तुल्याइदिए । त्यसपछि मेरा सजीवै राजकुमारलाई गादी र टीका दिनपर्छ भन्ने सन्नेले ठहराई विक्रम संवत् १८५६ शाके १७२१ नेपाली संवत् ९१९ साल फागुन शुदि २ का दिन श्री ५ महाराज रणबहादुर शाहबाट अठार महीनाका बालक पुत्र राजकुमार गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई राज्याभिषेक दिए । त्यसरी राज्य दिदा भएको लालमोहर तामापत्रको बेहोरा यस्तो थियोः—

स्वस्ति श्री गिरिराजचक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविधवीरुदावलि विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजा-

धिराज श्री श्री श्री महाराज रणबहादुर शाहबहादुर शमशे-
रजंगदेवानां सदा समरविजयिनाम् । आगे गुरु पुरोहित
चौतारा काजी भारा थरधर प्रजा चार वर्ण छत्तीस जात
गैह्रप्रति मले राज्यको भोग जति गर्ने हो गर्ने, अब उप्रान्त
संसार त्याग गरी परलोक सुधारनाका निर्मित देवतापर
भक्ति लगाई तपस्या गर्दछु । राज्यका संभारलाई मेरा
इच्छाले श्री कान्छीरानीतिरका पुत्र गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह-
लाई मेरा भरमुलुकको रजाई गादी बक्सै । श्री गुरु पुरो-
हित भारा थरधर प्रजा पञ्च चार वर्ण छत्तीस जात सबै
गैह्र छोटा बडाले जस्ता तरहसंग आजमम्म मेरा हकुममा
चली मानिरहेका थियौ, आज उप्रान्त त्यसको द्विगुणा गरी
आफूले गरे लेखेको कबूल धर्म संछी निमकको भाउंको
गनांको बन्देज सवाल लेखिबक्सै ।

चौताराले गर्ने काजः—

काजीहरूको जागिरी बहाली बर्खासी गर्दा जो घा घर साछं, कटक बिगाछं उसैलाई श्री राजाका हजुरमा विन्ति गरी हकुम लिई खोस्नु । निमकको साछो, बुद्धिमन्त, चतुर, शूरो, काजलायक, मन्त्रणामा पोख्त भएको मानिसलाई तजवीज गरी थामिने पगरीसित मतो गरेर श्री राजाका हजुरमा विन्ति पारी हकुम लिई दर्शन गराउनु । काजी-हरूले निमक छाडी कामकाज बिगानामा पसे बुझी निश्चय ठहराएर श्री राजाका हजुरमा विन्ति गरी हकुम लिएर बिगानामाफिकको शासना गनु । हुंगाको सप्रने, बन्ने कुरा हजुरमा पनि विन्ति गर्नु । काजी, भारालाई पनि बन्ने, सप्रने कुरो भन्नु ।

चार काजीले गर्ने काजः—

चौतारालाई मतोमा राढी चार काजीले घा घर सार्ने, कटकने जो परिआउदछ निमक र आफू आफूले लेखको तामापत्र संछी हुंगाको बन्ने, सप्रने सब काम सल्लाहसित काज गर्दा रानीछेउ विन्ति गरी गर्नु । पूर्व पश्चिमका संभार र मुलुकका बन्दोबस्तलाई चार काजीका लायक भाइ भाइ दुइमा एकाले सरदारसमेत भई पश्चिम र एकाले सरदारसमेत भई पूर्व गई वर्ष २।२ का पालासंग बस्नु ।

श्री राजा जान्ने नहुन्जेल सबैले मिलिरहनु । पेटमा कति कपट नराखी सबै मिलेर सुमत्ता भई काज गर्नु । दुखे-

बाहेक सबैले दरबार आई एकै कचहरी, एकै गोल भई परिआएको कुरो गर्नु । कचहरीबाहेक अन्त बसी फाटफूट भएर कसैले कसैसित कुरा नगर्नु । घरमा काज नभई काज छ भनी र नदुखी दुखेको छ भनी ढाँटी घर नबस्नु । भैया-तसंग मिल्ने मतोजतो गर्नु । काज परिआएमा असल जातका भैयादसग लडाईंको काजबाहेक अरू घरसारको काजमा मतोजतो नगर्नु । सुपाठ खेल्नेलाई कचहरीमा पनि राख्नु, काज पनि लाउनु । जे परिआएको काम जानी बुझी नलम्याउनु, चाँडो छुट्टी गर्नु । जोसुकैले होओस् बेश बढ्ने, आमदानी हुने र बढिया बन्ने कुरा गरे सानातिनाको कुरा पनि सुन्नु । चाँहिंदो जारी गर्नु । निमकका सोझा बढिया बढिया अकलदार मानिसहरूलाई बढिया काम सिकाउनु । कचहरीमा पनि राख्नु । लेखे बाँधेका बन्देजमा नरही विराम गर्नेलाई श्री राजाका काममा काजी सरदारले अह्ला-एको नमान्ने भैयादभिन्न पर्ने घरघर कुरा कागज हिडाई राजिक गरी खेल मच्चाउने, लाएको काज छोडी उल्टो काज गर्ने, आफूसमा ढगडा गरी खवामितको बिगाने, आफना देश र दरबारको छेदभेद बिराना मुलुकया लेखपढ गर्नेहरूलाई र घूस खाने, अन्याय गर्ने, विचारीलाई तथा आएको काज नगर्ने, अरू अरू भित्र पस्ने, काफुर सुब्रेदारहरूलाई काजीले चौतारालाई राखी ठहराई हजुरमा विन्ति पारेर विराम र जातविशेष हेरी काट्नेलाई काट्नु, धार्नेलाई धार्नु, मुड्नेलाई मुड्नु, आँखा फिक्नेलाई आँखा फिक्नु, देशनिकाला गर्नेलाई देशनिकाला गर्नु । चौतारा काजीहरूले पनि यति सबै कुराको संफना राखी बुझ विचार गर्दै रहनु ।

अरू कुनै नयाँ ठूला काज परि आउँदा गादीको बन्ने र सप्रने तथा पगरीलाई यश हुने कुरा भाराका संमतिले रानीको हुकुम सिएर आँटी गर्नु । मुलुक सब आवाद गराउनु । बढकरार थामी कालाबन्जार बसाउनु । कुलो लाग्ने ठाउँमा खेत बिराउन लाउनु । मुलुक गुल्जार गराई रैयत राजी राखेर जम्मा बढाउनु । बिजाई र बढता कलम चढाई रैयत पिराएर रकम बिगानेलाई माल सबै सोखत गरिलिई हात काटेर नानातरहको शास्ती गर्नु । हरकारो-वारी काजीले दरवारमा आफनो जिम्मामा राख्नु । चिठी रुक्का बारे काजीले जाँची मोहर गराउनु । श्री राजाको बन्ने सप्रने काजकुरो आफूले जानेबुझेसंग बोलविन्ति र बढिया काज गर्नु । जुन पगरीको जुन काम गर्ने अधिकार हो त्यो काज उसै पगरीबाट गराउनु । उसका हातबाट

नपुगिआए काज पुन्याउन सक्ने लायकको मानिसलाई पगरी दिई काज लाउनु ।

अर्काको रकम काम दबाउन भित्त्याउन कसैलाई नदिनु । जति बाटा बन्द गरेका छन् त्यसमा अरू निका मानिस राखी फिकाइपठाएबाहेक अरू कसैलाई आउनजान नदिनु । कुनै नासीभागी जानेलाई जान दिए छोड्नेलाई काटिदिनु । कर्ता रानीको हुकुम लिई चौतारा काजी बसी पजनी गर्दा निमकको सोज्ने, शूरो, कसैसित मित्र नपसेको, राजैको भाउंदो गर्नेलाई थाम्नु । बखेडा गर्ने र काज नआ-उनेलाई खोसी बिराममाफिक काट्नेलाई काट्नु, धार्नेलाई धार्नु र शास्ती गर्नेलाई शास्ती गर्नु ।

सरदारले चार काजी र चौताराका सल्लाहसित अघि-बमोजिम थरघर उमराउको पजनी गर्दा लायकको शूरो हेरी थाम्नेलाई थामी खोस्नेलाई खोस्नु । गढ गौंडा बनाइ-राख्नु । घरानियाँ जान्ने, बुझ्ने र धर्म चिन्ने जाँचिएका मानिसलाई गौंडामा राख्नु । परिआएको सानो ठूलो काज चौतरिया काजीका सल्लाहले गर्नु ।

वल्लभ वैद्य, अन्नवल्लभ वैद्य, राधावल्लभ वैद्य, एकदेव वैद्य, फिल्लीकंकार वैद्य, साँढे वैद्य, भिलमहा वैद्य र आनन्द वैद्यले बिहान बेलुका रोजिन्दा २ बेर सब परिवारको नाडी हेरी संचोविसंचो विचार गरी व्यथाअनुसारको औषधी शास्त्र हेरी ठहराएर बनाई टक्र्याउनु । भान्सा, कोट, भण्डारमा पनि सुसारे केटाहरूलाई ज्युनारलाई यस्तो चीज टक्र्याउने भनी उर्दी दिनु ।

साँढे वैद्यले आफना कुलदेवतालाई चौखीनिती र भाव-भक्ति गरी नखुन्ध्याएर प्रसन्न राखी मेरा परिवारको रख-रक्षा गर्दै रहनु । देवता खुन्सिएका छन् र आउँदैन् भनी रखरक्षा गर्नामा कपट राखी पछि सर्ने नगर्नु । सुत्न र भात खान पालोसंग जानु । अघिपछि सबैले हाजिर रहनु । आफूले आनेसम्मको पेटमा कत्ति कसर नराखी तरह तरहको बढिया भारी औषधी बनाउनु । पथकुपथको पनि विन्ति गर्दै रहनु । आफूसमा कपाल हालाहाल गरी औषधी ठहन्याउने र टक्र्याउन बेर गर्ने र चित्त लगाई औषधी नगर्नेलाई जातविशेष हेरी काट्नेलाई काट्नु, मुड्नेलाई मुड्नु, आँखा काट्नेलाई आँखा काट्नु ।

यस्तो बेहोराको संवत् १८५५ साल माघ शुदि १५

रोज ४ का मितिको भारदारहरूका नाउंमा भएको तामापत्र पनि श्री पशुपतिनाथका दक्षिणदरवाजामा टांसे । यसपछि श्री ५ स्वामी रणबहादुर शाहबाट केशरिया मोहर तुल्याई चलाइयो । यस अघि उनले २२ वर्षसम्म राज्यको भोग गरे ।

गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह

यिनका पुत्र श्री ५ महाराज श्री गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको राज्य भोग वर्ष २० । यी महाराजका रानी सिद्धि-लक्ष्मीदेवी र गोरखाराजलक्ष्मी थिए । त्यसपछि महाराज रणबहादुर शाहले आफ्नो नाम श्री परम निर्गुणानन्द स्वामी भनी प्रख्यात गराए । आफ्ना रानीलाई पनि स्वामिनी कहलाए । नरदेवीका लम्बकर्ण भट्टका सन्तान विद्याकर भट्टसित पूर्णाभिषेक दीक्षा ग्रहण गरे । अनि देवपत्तनमा श्री पशुपतिनाथका शरणमा गई तीन महीनासम्म उहाँ वास गरे । त्यहाँ ठूलो बगैँचा बनाई श्री पशुपतिनाथलाई प्रीति-पूर्वक चढाए । सो बगैँचा बनाउँदा प्रजाहरूका बत्तीस घर मासिएको हुनाले त्यसको सट्टा अन्यत्र घरखेत र रुपियाँ सट्टा दिए । त्यहाँ साँढेहरूलाई पालनपोषण गरी बराबर लडाईं तमाशा गर्दथे । वानरहरूले दुःख दिए भनी घेरै वानरहरूलाई र गिद्ध बिरालाहरूले अपशकुन गरे भनी गिद्धहरूलाई चारैतर्फबाट सिनु राखी फिकाएर अनेक तरहले शास्तीशासना गर्दथे र मार्दथे । स्वामिनीलाई रोग प्राप्ति हुँदा त्यहाँ निको भएन र देवपत्तन छाडी केही दिन पाटनमा बसे । पाटनमा बस्दा पनि स्वामीज्यूको स्वभाव उस्तै हुँदा बराबर चारै दिशाबाट गिद्ध फिकाई तिनीहरूलाई नानाप्रकारको दुःख दिई मार्दथे ।

यही साल अश्विन वदि १२ रोज ६ का दिन स्वामी-ज्यू कान्तिपुर आई स्वामिनीको रोग निको होओस् भन्नाका निमित्त तीनै शहरका ब्राह्मण, अचार र गुभालहरूलाई बोलाई जप, पाठ, पूजाहरू गराए । साथै हजार गोदान पनि गराए । तैपनि स्वामिनीको रोग निको नहुँदा हररोज तेल पकाई त्यसमा कूचो चोभी वैद्यहरूलाई त्यही तेल छिट् केर शास्ति दिन्थे । ठाउँ ठाउँमा असंख्य धन खर्च गरी नानाप्रकारले पाठपूजा गराए । ब्राह्मण, संन्यासी र फकीर-हरूलाई दक्षिणा दिई पचलीका चौरमा तीन भण्डारासमेत खुवाए ।

तिनै ताका एउटाले “कालपुरुष जगाई दान गरे आराम हुन्छ” भनी विन्ति गर्‍यो । राजपुरोहितलाई “जगाउन सक्नु हुन्छ कि ?” भन्ने हुकुम भयो । उनले सक्दछु भनी विन्ति चडाउन सकेनन् । पाटन गाबहालका श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायलाई बोलाएर “अघि परम्परादेखि चलेको रीत जान्ने तिमिबाहेक अरु छैनन्, तसर्थ यो कालपुरुष तिमिले जगाउनुपर्छ” भन्ने हुकुम भयो । उनले जगाउने कबूल गरी आफ्ना माहिला छोरा अमृतानन्द उपाध्यायलाई विधि सिकाएर प्रतिष्ठा गर्न पठाए । मन्त्रका जोरले चार दिन प्रयोग गर्दैमा कालपुरुष जगाइदिए । स्वामीज्यूबाट कालपुरुष जागेको नजर भयो र प्रतिष्ठा भयो भनी प्रयोग थमाई सरदार इन्द्रवीर बस्नेत पठाएर कुनै दक्षिणी भट्ट डाकी त्यो कालपुरुष दान दिए । ती प्रतिग्रह लिने भट्ट तुरुन्त अंगार घसे जस्ता काला भए । उनले कालपुरुषलाई लोटाउन सकेनन् । अनि ती भट्टका गुह आई वेपा वंणवीपीठमा लगेर आफ्ना मन्त्रका जोरले बल्लतल्ल आठ दिनमा त्यस कालपुरुषलाई लोटाई आफ्ना शिष्यलाई बचाए । स्वामीज्यूले कालपुरुष जगाएको खुशियालीमा अघि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपाल प्रवेश गर्दा हरिदिएको कीर्तिपुरको खेत ३ फोइदिए । पाटनका तलेज्यूको प्रतिष्ठा यिनैका पुर्खाबाट भएको भए तापनि पूजाहारी खोसिएको थियो । त्यो पनि ५५ साल भद्र वदि ८ रोजमा फोइदिए ।

यसमा प्रकारले हरेक किसिमबाट उपाय गर्दा पनि निको नभई व्यथा बढ्दै गयो र नेपाली संवत् १२० साल कार्तिक शुदि ४ रोज ६ का दिन श्री स्वामिनी श्री पशुपतिनाथ आर्याघाटमा मुक्त भइन् । स्वामीज्यूले स्वामिनीज्यूको चोलो गलामा कूण्ड्याई तोपले हनाई मर्छु भन्दै भूमिमा पल्टी पल्टी बहुतै विलाप गरे । आफ्ना राज्यभरका प्रजा-हरूलाई मुण्डन गर्न लगाए ।

त्यसपछि स्वामिनीका विरहले चित्त स्थिर नहुँदा बराबर भ्रमण गरी ठाउँ ठाउँमा नानातरहका कुकर्म गरे । पहिले कान्तिपुरका तुलजा भवानीका स्थानमा कसैलाई जान दिएनन् । पछि ती तुलजा भवानीलाई उखेली फाल्नु भन्ने हुकुम हुँदा खडानन्द बाहुन उखेलन भनी स्थानका भित्र गए । त्यहाँ अन्धकार भई आँखाले तुलजादेवीलाई ठहराउन नसक्दा देवताहरूमध्ये एउटा मूर्ति उठाई ल्याए र त्यस मूर्तिलाई संस्कार गरी पयाँकिदिए । भादगाउँका बेताललाई

पनि बन्चराले चिरी नरककुण्डमा हालिदिए । करवीरम-सानको पनि विध्वंस गरे । सिंभूकी बुढियालाई पनि गुहु-को धूप दिई उखेली बिगारेर पयाकन लगाए । यस्ता प्रकारले धेरै ठाउँमा उपद्रव गरे ।

यसै साल आश्विन शुदि ३ रोज ४ का दिन पाटनका कैंगुक्वाठमा बनाएका देवताका मूर्तिहरूलाई यात्रा गरी स्थापना गरे । यसै सालमा कुम्भेश्वरका लिंगमा खटिरा निस्कंदा यी स्वामीज्यूले नरक लेपन गरी पूजा बन्द गरि-दिए । श्री ५ महारानीबाट थाहा पाउँदा पूजा चलाइ-दिइन् । त्यो खटिरा पाकी पीप निस्किरहेको देख्दा श्री-कण्ठानन्द उपाध्यायले विचार गरी खटिरामा बराबर इलाज लगाइदिए र महीनादिनमा निको गराए । यस्ता तरहले ठाउँ ठाउँमा नष्टभ्रष्ट गर्नाको कारण के हो भने अधि स्वामिनीको रोग निवारण गर्नाका लागि देवदेवताको नाना-प्रकारले पूजा गर्दा पनि निको नभई स्वर्ग्य भएकी हुनाले यी देवदेवताका पूजाले के हुने रहेछ र ? भन्ने संखी आफनी अति नै प्यारी स्त्रीरत्न हरण भएका विरहले मनमा रिस लिई विध्वंस गरेका हुन् । संसारी भएपछि छोटा बडा सबै प्राणीले ईश्वरले जस्तो अवस्था पारे पनि त्यस अवस्थामा रहनैपर्ने रहेछ । चीन र फिलंगीलाई धक्का दिई अरू चारै दिशाका राजाहरूलाई जिती राज्य गर्ने यस्ता पराक्रमी यी राजाले पनि आफनी प्राणभन्दा प्यारी स्त्रीरत्न जांदा केही नलागेर त्यसै रहनुपऱ्यो । त्यसपछि यी स्वामी महाराजले स्वामिनीका नामले सबै प्रजाहरूलाई भोज खुवाए । अधि बनाएको जगन्नाथको देवल अग्लो भएन भनी भत्काएर फेरि बनाउन लगाए । पाटनका कुम्भेश्वरको धारा बन्द भइरहेको हुँदा खोलिदिए ।

यसै साल वैशाखमा मत्स्येन्द्रनाथको रथ डल्यो । यिनै ताका श्री ५ महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई भारदार-हरूले मतोजतो गरी नवकोटमा पुऱ्याए । स्वामीज्यू पनि भेट्न बराबर जान्थे । यसै बीचमा चैत्र वदि ७ का दिन "श्री स्वामीज्यूलाई पत्नी बन्धनमा राख्ने भन्ने महारानी-प्रभृति भारदारहरू जम्मा भएर सल्लाह गरी धर्मपत्र गरेको मैले देखे" भनी नवकोटबाट रातारात गरी आएका बलभद्र शाहले स्वामीज्यू बसेको ठाउँ पाटनमा पुगी सबै विस्तार गरे । अनि त्यस्तो खबर सुन्दा स्वामीज्यूले बहुतै क्रोध गरी पाटन शहरका सबै प्रजाहरू विष्णुदेवालयमा जम्मा गरे ।

"प्रजा हो ! भारदारहरूले मलाई समाती नेल ठोक्ने आंट गरे भन्ने खबर आयो । मेरो पुत्र बालक छ । रानी स्त्रीको जात । यस्ता बखतमा मलाई यस्तो गर्न इच्छा गर्ने यी सबै साइधुवा हुन् । अब मैले उनीहरूसित युद्ध गर्नुपऱ्यो वा काशी जानुपऱ्यो । अब यस्ता बखतमा तिमीहरू मलाई गुहार दिन्छौ कि काशी जान बिदा दिन्छौ ?" भन्ने हुकुम भयो । प्रजाहरू सबैले एक बोल गरी "हजुरको गर्धन तल, हात्रो गर्धन माथि पारी मद्दत दिन्छौं" भनी वित्ति गरे । स्वामीज्यूले लडाईं गर्ने इच्छा गरी 'आफू फेरि म राजा भएँ' भनी पाटनमा बसी पजनी गरे । अधिको सब पजनी उल्टियो । अनि कान्तिपुरमा रहेका खरखजानाहरू सबै फिकाई पुलचोकमा एक गढ र पकनाजोलमा एक गढ बनाए । आफू पुलचोकमा बसेर कम्पनी जमाई प्रजाहरूलाई खातिरजामा दिए । जो भएका भारदार र काजीहरूलाई धर्मपत्र पनि लेखाए । वैशाखका पूर्णिमाका दिन श्री स्वामी-ज्यू र श्री जेठामहारानी भई आफना नामले मोहरमा टक मारी चलाए पनि । त्यस बखतमा प्रजाहरूलाई पोता साह-पाल आदि गरेका बाईस रकम माफ दिए । फेरि स्वामीज्यू-बाट थूम थूमका अमाली द्वारेका नाउँमा यस्तो मोहर पनि गयो ।

आगे तिमीहरूका अम्बल अम्बलका जागीरे, ढाक्रे सिपाहीले ढाल, तरवार, घन, बर्छा, बन्दूक, पंचहतियार लिई र सिपाहीबाहेक ब्राह्मण, प्रजा, योगी, सन्यासी, चार वर्ण, छत्तीसै जातले कोदाला, बन्चरा लिई वैशाखका १९ दिन जाँदा शहर पाटनमा आइपुग्नु, नआए अपसरिया हौला, सर्वथा सर्वथा भन्ने वेहोराको ५७ साल वैशाख शुदि १ रोज ५ का दिन ठाउँ ठाउँमा उर्दीको लालमोहर पठाए । अनि चौतरिया बलभद्र शाह, चौतरिया विदुर शाह, काजी प्रतिमन राना, काजी जहरसिंह, काजी रणकेशर पांडे, सरदार कालु पांडे, सरदार अम्बरसिंह थापा र सरदार भैरवसिंह यति ९ जनालाई दस्तखत गरी ठाउँ ठाउँमा पठाए ।

फेरि ५७ साल वैशाख वदि १३ रोज २ का दिन 'शार्दूलजंग कंपनीका जमादार, हवलदार, अमलदार, कोते, मेजर, अजितन, सिपाही गैह्रके आशीष उप्रान्त श्री स्वामी-ज्यूलाई मानेको छ । श्री नानी गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको र हात्रो भलो चिताउँछौ त हात्रो रक्का देखत सामेल हुन

आऊ, श्री स्वामि ज्यूपछि खेला कुल्याहा भारदारहरूलाई र तिम्रा कम्पनीका सुवेदारलाई राजा मान्यो भन्छौ त हाँक पारी पठाऊ” भन्ने शार्दूलजंगलाई र अरू ठाउँ ठाउँमा समेत श्री जेठामहारानीबाट रुक्का गयो। यसै दिन पुराना श्रीनाअका नाउँमा पनि ‘श्री मेहर, शार्दूलजंग र सिहनाथ जहाँ फिकाएको छ, तिमीहरू त्यहाँ रहनु। नानीको संभार गर। वैशाखका दिन २० मा आउला। त्यहाँ रहने मानिसहरू घटिया छन्, नानीको संभार बहुत तरहसित गर्नु। रातदिन हरबखतको खबर विनति गरी पठाउने काम गर। खातिरजामासंग रहनु सर्वथा” भन्ने बेहोराको यिनै महारानीबाट रुक्का गयो। यस्तै तरहसित खबरदारी र होशियारी गरी लड्नाको तयारीमा थिए। नवकोटका प्रजाहरूलाई पनि खातिरजामाको बेहोरा लेखी पठाए। भारदारहरूले नवकोटबाट आई जितपुरमा ठाना बनाएर चौकी राखे। श्री ५ माहिलामहारानी मात्र नवकोटबाट पाटनमा आइन्।

यता स्वामीज्यूले भने पटनाबाट ल्याएकी रानीलाई विवाह नगरी त्यसै दरवारमा भित्र्याए। अनि पाटन चौकोटमा बसेका प्रजाहरूलाई जम्मा गरी पुलचोकमा गढ बनाएर ठाउँ ठाउँमा तोप छानी लड्ने तयारी गरे। त्यसै दिन सबुज कम्पनी पनि खटिई कान्तिपुरमा गयो।

अकस्मात् स्वामीज्यूको मनमा अर्कै विचार आयो। “बाबु र छोरा लड्नु धिक्कार हो। हामी भारदारहरूका खेलमा पर्नौं। अब यहाँ बस्नु ठीक छैन” भनी संवत् १८५७ साल वैशाख शुदि १० रोज ५ का दिन ७ घडी रात जाँदा पुलचोकका महलबाट उठी दरवारमा रहेका रानीहरूलाई समेत खबरै नदिई आफ्ना साथमा हरदम रहने भीमसेन थापाहरूलाई साथमा लिएर टेकरको बाटो गरी श्री स्वामीमहाराज काशीतर्फ लागे। महारानी १ र भित्रिनी ३ जम्मा ४ स्त्रीहरू रातारात गरी उनका पछि पछि गए। ज्येष्ठ शुदि ५ का दिन काशीमा पुगे। त्यहाँ रहँदा बस्दा सब कामकुरा र बातबेहोरामा भीमसेन थापाले रिक्काएका हुनाले उनलाई ५९ सालमा मुख्तयारी काजी मान दिए।

यता वैशाख शुदि ११ का दिन भारदारहरूले नवकोटबाट श्री ५ महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई कान्तिपुरमा ल्याई राखे। तीन शहरका प्रजाहरूलाई जम्मा गरी

नाचगान गर्दै श्री ५ माहिलामहारानीलाई पनि सिन्दूरयात्रा गरी दरवारमा भित्र्याए। यिनै श्री ५ माहिलामहारानीले हुकुम चलाएर परपजनी गरिन्। सुकीमा अपना नामको टक चलाई सबै भारदारहरूको तैनाथ पनि लिइन्। तिनै ताका ब्राह्मणहरूद्वारा नन्दिकेश्वरलाई जगाई देवालय बनाएर सदावर्त गूठी पनि राखिन्। गोरखनाथ आदि सबै देवताका स्थान स्थानमा घण्ट चढाई पूजामान्यता पनि भयो। सुबुद्धि नाम भएकालाई पहिले डिट्टा दिइयो। पछि रिक्काउंदा काजी मानसंम पनि दिइयो।

यसै सालमा काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतले काजी चौतरियादेखि चिरुवादारसंमका सब रकमकलम पजनी गर्दा दुःखले सहन नसकी भारदारहरूले चौतरिया शेरबहादुर शाहसंग मतो बाँधे। रात्रीमा एकान्तको मुलाकात गरी फर्कदा हात्तीसारका चोटानेर काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतलाई मारे। त्यस कुरालाई लिएर विनाहुकुमले भारदारहरूले जालमा पारी कीर्तिमानसिंहलाई मारे भनी माहिलामहारानी अत्यन्त रिसानी भयो। भारदार सबैलाई पत्नी नेल ठोकेर न्हुछेका चोकमा बन्द गरी ढोका ढोकामा तोप छानेर भारी कचहरी भयो। निरूपण गर्दा जालमा रहने पस्ने ठहरिएकालाई कसैलाई कण्ड्याई, कसैलाई शूली हाली र कसैलाई काटी मराए। जालखेलमा नपसेका भारदारहरूलाई अदप गरी छाडिदिइयो। त्यसपछि मजबूती मुख्तयारी काजी दामोदर पांडेले पाए।

उता स्वामीज्यू चार वर्षसंम काशीमा राज गर्दा साथमा चौतरिया प्राण शाह, काजी भीमसेन थापा, काजी दलभंजन पांडे, काजी बालनरसिंह कुवर, खजांची उदय गिरी र एकदेव पाध्याहरू थिए। काजी भीमसेन थापामाथि श्री स्वामीज्यू बहुतै रिक्किनुहुँदा “आज अघि जानी नजानी गरेको काम सब तक्सीर मारीभेटी माफ गरिबक्स्त्रौं। पछि तक्सीर नगरी अघिको खत देखाई तिम्रो ज्यू धन हर्नामा नपस्नु। मेरो घर गर्दामा तिम्रो मिहिनतमाफिक मानमरातव रीक बक्सौला। यो लेखेको धर्मपत्र मैले नथामे श्री पांचायनदेवता, श्री विश्वेश्वर, श्री अन्नपूर्णा, श्री विन्ध्यवासिनी, श्री शंकटा, श्री सिद्धेश्वर र श्री कालभैरवको कुदृष्टि। मेरा बिसासय पुरुखा विष्टाका कीरा होऊन्। धर्म थामे बिसासय पुरुखा स्वर्गवास होऊन्। ६० साल फागुन वदि ७ रोज ५ मुकाम बनारस शुभम्।” यस्तो

मोहर गरिदिए ।

यता नेपालमा चौतरिया शेरबहादुर शाह र काजी दामोदर पांडेप्रभृति सबै भारदार एकट्टा भई 'श्री स्वामी-ज्यूलाई बनारसमै राखेर जिल्ला जिल्लाबाट खर्च पठाइ-दिनु, नेपालमा स्याउन हुँदैन' भन्ने मतो गरे । "नक साहेव अंग्रेजलाई सालबसाल पचास हजार रुपियाँ ढुकुटी-बाट दिनु, कीर्तिपुरमा कोठी राख्न पनि दिनु" भन्ने यार-दास्त आउंदा सो कुरा गर्नेपर्ला भनी नक साहेबसंग गठ बाँधिसकेका थिए । अनि भैभारदारहरूले सल्लाह गरी श्री गुह्येश्वरीमा गएर कुण्डमा हात हाली धरोधर्म गरे । काजी त्रिभुवन पांडेले "यो कुरा गर्नु बढिया छैन" भनी राय पेश गरे । अनि सबैले "खबरदार, तिमी एकला भयो" भनी हप्काए । "मेरा गर्धनमा तरवार नपरेसम्म धर्म भयो" भनी उनले कबूल गरे ।

नेपालमा यस्तो जालसाज भएको खबर श्री स्वामी-ज्यूलाई केही पनि थिएन । श्री स्वामीज्यूले नेपाली संबद्ध २२१ सालमा जेठामहारानी र चौतरिया बलभद्र शाहलाई "तिमीहरू नेपालमा गई के के अवस्था रहेछ, बुझ र लेख । तहकित हाल बुझ्न नगर्नु भएन" भनी बिदा गरी पठाए । उनीहरूले मकवानपुरसम्म आई वास गरे ।

यो खबर नेपालमा पुग्यो । "महारानी र चौतरिया-लाई नेपाल आउन नदिई उतैबाट फिराइदिनु" भन्ने उर्दी दिई कम्पनी खटाई पठाए । कम्पनी पुग्दा उनीहरूलाई त्यस ठाउँबाट उठाउन सकेनन् र आखिर यिनै कम्पनी खटाई कटहरवनसम्म पुऱ्याउन पठाए । केही महीना बस्दा चौतरिया बलभद्र शाह त्यहीँ परसोक भए । अनि महारानीले "अरुसम्म नेपालमा गएनन् भनी रिसानी भएको होला, अब जानुपर्ने" भन्ने विचार गरी जान खोज्दा कम्पनीले "हुकुम छैन" भनी बन्दूक खुताइदिए । "मेरो राज्य, मेरा छोरासंग जान किन पाउँदैन ?" भनी रिसानी भई बन्दूक-मा कुल्ची महारानीको सवारी भयो । अनि तिलंगाहरूले विचार गरे:- "यी जगन्माता हुन् । भारदारका जालसाज-मा लागी हामी पनि निमकहरामी हुनु छैन" भन्ने सल्लाह गरी कहारहरूलाई मियाना बोकाएर महारानीको सवारी नेपाल पुऱ्याए । नेपालमा सबै दुनिया र भारदारहरू जम्मा भई सिन्दूरयात्रा गर्दै महारानीलाई प्रवेश गराए ।

यसै दिन श्री ५ महाराजलाई लिई माहिलामहारानी

देवपत्तनमा गई बसेकी थिइन् । नेपालको जालसाजको कुरो स्वामीतर्फ लागेका भारदारहरूले महारानीलाई सबै विस्तार गरे । यिनै भारदारका सल्लाहले आफैँ महारानी देवपत्तन-मा गई महाराजलाई ल्याएर दरवार प्रवेश गराइन् । माहि लामहारानीलाई चाँदीका नेल ठोकी राखियो । यहाँ भएको तहकित समाचार काशीमा बर्जी चढाई पठाइयो । पत्र पुगे-पछि श्री स्वामीज्यूबाट नजर भयो । अंग्रेजका बडासाहेब-संग मुलाकात गर्दा नेपालतर्फबाट अघिनै नक साहेबसंग बन्दोबस्त बाँधिसकेको हुनाले कुरा नमिल्दा फन् नराम्रो भयो । फिरेपछि आफ्ना साथमा रहेका भारदारहरूलाई समाचार सुनाए । "अब म फर्कन्छु, मेरा साथमा लाग्ने भारदार को को छौ ?" भन्ने हुकुम भयो । स्वामीज्यू दिकदार हुँदा भीमसेन थापाले अघि सरी "हजुरलाई ईश्वर-का मेहरले नेपाल हुन्यैछ । किन सुर्ता लिनुहुन्छ ?" भनी विन्ति गरे । स्वामीज्यूको चित्त बुझाई कहारहरूलाई धेरै मजदूरी र इनाम दिई स्वामीज्यूको सवारी चलाए । अंग्रेजका गफमा परेका स्वामीज्यूलाई कसैले होश नपाउने गरी रातारात गरेर पाँच दिनमा कटहरवनसम्म ल्याइपुऱ्याए । त्यहाँबाट पनि स्वामीज्यूको सवारी नेपालतर्फ चल्थो ।

यो खबर नेपालमा रहेका भारदारहरूले थाहा पाए । अब स्वामीज्यूले हामीलाई राख्दैनन् भन्ने बिचार गरी धानकोट आइपुग्ने दिन पुरानाश्रीनाथ र कालीबक्स दुइ पल्टन साथमा लिई सबारी लिन गएको बहानाले अवसर परे पत्नी कैद गर्ने मनसाय लिएर काजी दामोदर पांडे हात्तीमा चढी धानकोट पुगेका थिए । अरु भारदारहरू पनि सबारी लिन गएका थिए । चन्दागिरिका शुकामा राज भएर श्री स्वामीज्यूबाट नजर भयो । काजी दामोदर पांडे दुइ पल्टन साथमा लिई बसेको देख्दा "तिमी पापीहरूले गर्दा म यस महिषासुरका हातमा परें" भनी आफ्ना साथ-मा रहेका भीमसेन थापाहरूलाई गाली गर्दै रिसानी भयो । तलतिर किन नजर हुन्छ ? श्री पशुपति र गुह्येश्वरीतिर नजर होओस् । तरवारका जोरले जाउँला भनी विन्ति गरी भीमसेन थापाप्रभृति सबैले हातमा नंगा तरवार लिई मियानामा चढाएर श्री स्वामीज्यूको सवारी चलाए । चन्दागिरिको आधाबाटामा आइपुग्दा चौतरिया शेरबहादुर शाहले भेटी दर्शन गरे । कुशलवार्ता गर्दै सबारी धानकोट-मा आइपुग्यो । धानकोटमा रहेका पल्टनहरूलाई डाकी "तिमीहरू निमकको सोखो गर्ने हो कि होइनो ?" भन्ने

हुकुम भयो । “हामीहरू निमकको सोको गर्ने हौं, जो हुकुम” भनी पल्टनले विन्ति गरे । “श्याबास, त्यसो भन्छौ भने लौ त्यो दामोदरलाई बांधी ल्याऊ” भन्ने हुकुम भयो । हुकुम हुनेबित्तिकै काजी दामोदरलाई ल्याई हाजिर गराए । त्यहाँबाट सरासर बाई ६० साल फागुन महीनाको २१ गते नेपाल (काठमाडौं) उत्रौ लुमंडीका नजीक टुडिखेलमा पाल टांगी राज भयो । अपना साथमा आएका काजी भीमसेन थापाप्रभृति भारदारहरू सबै साथैमा रहे । अनि निमकहरामी छुट्याई सजाय दिइयो । काजी दामोदर पांडे-प्रभृति धेरै काटिए । यिनका छोरा करबीर पांडे, रणजंग पांडे, रणदल पांडेहरू भागे । भारदारहरूका जालमा पसेकी माहिलामहारानी बिद्यालक्ष्मीलाई हेल्मुगाउंमा पठाए । चौतरिया शेरबहादुर शाह, काजी त्रिभुवनप्रभृति भने आ-आफूले गरेको मतलब जाहेर होला भन्ने दहशतमा थिए ।

तिनै ताका नेपालमा शीतलारोग आउंदा श्री स्वामी-ज्यूले आफ्ना पुत्र गौर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई शीतला होला भन्ने डरले नेपालमा कुनै पनि बालक राख्न दिएनन् र धेरै प्रजाहरू पूर्व र पश्चिमतर्फ लागे । फेरि ब्राह्मणको कुश कस्तो हो भनी मूढ थापा, विश्राम खत्री र साढे दाहा-लहरूलाई अख्तियार गरी पठाएर भूम थूममा जांची यसै उसै कुशही विशही गरी ६२।६३ सालमा ब्राह्मणको बित्त र देवदेवताका जगा जफत गरी पल्टनका जागीरमा भर्ना गरे । परिचम दिशा कांगडाकोटका राजा संस्कारचन्द्रलाई धक्का दिई मुलुक जितेर हुकुम चलाइरहेका अवस्थामा भीमाले आदि सबै दुःखी ब्राह्मणहरूलाई हात जोरी पुकारा गर्ने लागेः- महाराज,

न विषं विषमित्याहुब्रं ह्यस्वं विषमुच्यते
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्

यो श्लोक पढी धेरै कुरा देखाएर विन्ति गरे । केही नलाग्दा त्यसै फर्की गए । यी राजाले पहिल्यै सुनका मुद्रा बनाई भरमुलुकमा चलाएका थिए ।

यिनै ताका काजी त्रिभुवन थापालाई भारदारहरूका एकाहोरो कुराले कटाउन पठाएका थिए । “महाराजसंग एउटा कुरा विन्ति नगरी नहुनेछ” भनी विन्ति गर्न उनले पठाए । श्री स्वामीज्यूबाट छिकाई “के कुरा हो भन्” भन्ने हुकुम भयो । उनले “एकान्त पाऊ” भनी विन्ति गरेपछि

“तैलाइ के एकान्त चाहिन्छ ? भन्” भन्ने हुकुम भयो । “अधि भारदारहरूले नकसाहेव अंग्रेजलाई हुकुटीको पचास हजार रुपियाँ र कीर्तिपुरमा कौठी राख्न दिने कुरा उठान गरेको” यति कुरा उठान गर्नेबित्तिकै श्री स्वामीज्यूले “यस त्रिभुवनलाई नमार” भनी छाडिदिए । भोलिपल्ट यस विषयमा त्रिभुवनकै घरमा कचहरी गर्ने उर्दी दिई श्री स्वामीज्यू सुकला भयो ।

भोलिपल्ट बिहान अकस्मात् शहरका बीचको बाटो गरी एक जवूक दक्षिणढोकाबाट आई बेगले मूलबाटाबाट कुदै उत्तर दिशाका ढोकाबाट निस्की बाहिर गयो । यो एउटा कुलक्षणको सूचक थियो । त्यसै रात्रीमा त्रिभुवनका घरमा कचहरी गर्ने उर्दी हुनाले सबै भारदार पुगेका थिए, चौतरिया शेरबहादुर शाह मात्र पुगेका थिएनन् । त्यसै बखतमा काजी भीमसेन थापालाई “रणउद्योत शाहका भान्सामा भात खान जाऊ” भन्ने हुकुम भयो । “यस्ता कुल्याहासंग कौसीमा कचहरी गर्न हुँदैन । चोकमा तिनी-हरूलाई राखी हजुर क्यालमा राज भएर कचहरी होओस् । अहिले म भात खान जान्न, कचहरी भइसकेपछि जाउँला” भनी काजी भीमसेन थापाले विन्ति गरे । अनि स्वामीज्यू रिसानी भई “त्यस पाजीले के गर्ला ? तै भात खाई चाँडै आइज” भन्ने हुकुम भयो र जिद्दी गरी पठाइयो । काजी भीमसेन थापा भात खान गएका मौकामा चौतरिया शेर-बहादुर शाह कचहरीमा आई सामेल भए । श्री स्वामीज्यू-बाट नजर हुंदा “तै भैयाद होइनस्, निमकहराम चण्डाल पो रहिछस्, पाजी ! त्रिभुवनले के भन्छ, सुन् । तैलाई अहिले पोडैका हातमा सौँपिदिन्छु” भनी बहुते रिसानी भयो । चौतरिया शेरबहादुर शाहले “पोडैलाई सौँपिदिन्छौ त ?” भनी तीनफेरा भने । चौतरियाले जामाभिन्न कटी-तरवार लुकाई ल्याएका रहेछन् र आफ्नो सालालाई पनि तरवार दिई छिडीमा राखेका रहेछन्, सो कुरा कसैलाई थाहा थिएन । उल्लिखेरि चटाकसंग श्री स्वामीज्यूका गाथ-मा तरवारले हानी मैनबत्तीमा लात मारेर कौसीका पर-खालमा चढी भाग्न तयार भएका थिए । श्री स्वामीज्यूका गाथमा तरवार पर्नेबित्तिकै “के हेछस् बाले, फेरैले मान्यो” भन्ने हुकुम भयो । काजी बालनरसिंह कुवरले तुरुन्त शेर-बहादुरलाई फेला पारी छप्काएर मासु गिड गिड पारी नर-कमा हालिदिए । उनको तरवार पनि टुक्रा टुक्रा गरी लोप गराइदिए । शेरबहादुरको सालो पनि मारियो । श्री

स्वामीज्यूलाई घा लागी हाहाकार हुँदा बम शाह चौतरिया-
लगायत सबै भैभारदार जम्मा भई जल्लुदाजल्लुदीसग श्री पशु-
पतिमा पुऱ्याए । संवत् १८६३ साल वैशाख वदि ७ रोज
७ का दिन श्री स्वामीज्यू प्रभु रणबहादुर शाह स्वर्ग भए ।
हेल्मु पठाएकी रानी विद्यालक्ष्मी ती दिनका दिन आई सती
गइन् । यी रानीका साथमा चौद्ध केटीहरूले समेत अनुग-
मन गरे ।

यता काजी भीमसेन थापाले श्री स्वामीज्यूको खबर
पाउनेबित्तिकै भात खाँकेको हातसमेत नचुठी भान्साबाट
काजी त्रिभुवन, रणजित् पांडे र अरू भारदारसंग सल्लाह
गरी 'यो खबर ठाउं ठाउँमा लेखी पठाउनुपर्छ । मसौदा
गर्न तिमि काजी त्रिभुवन पांडे सिपालु छौ, यहीं बस ।
राजाको संभार गर्न म दरवारमा जान्छु" भनी भीमसेन
थापाले अह्राए । अनि रणजित् पांडे देवानलाई साथमा
लिई काजी भीमसेन थापा दरवारमा पुगे । बिकुल लगाउन
लगाई श्रीनाथ र कालीबक्स दुइ कम्पू सामेल गराए । एक
पल्टन दरवारमा घेरा पहराको निति राखी एक पल्टन
नासलचोकमा राखे । श्री ५ महाराज गोर्वाणयुद्धविक्रम
शाहलाई काखमा राखी श्री स्वामीज्यूका बडामहारानी
त्रिपुरसुन्दरीको हुकुम लिएर रणजित् पांडे देवानको सहा-
यता लिई जुन जुन कुल्याहा हुन् उनीहरूलाई कम्पूको
सिपाही खटाएर पकन पठाए । ४०।५० जनालाई ल्याएर
भंडारखालमा मारिदिए । सर्वस्व लिनेको सर्वस्व लिई र
र धपाउनुपर्नेलाई धपाई कुल्याहाहरू साफ गरे ।

गोर्खाधिपः पर्वतचक्रवर्ती साम्राज्यसेनापरिधीसमेतः ।
प्रियामुजेनाभिहतः सभायां बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ।
शाके वारणबाहुवाजिविधुभिर्हीनेसिते माधवे
मासे भानुतिथौ गुरौ दशघटीकल्ये।त्रियामाक्षणे ।
दुर्मन्त्रोत्थकुतकककशगिरं निष्पाद्य गोष्ठीमुखे
हा कष्टं ! सचिवेनजैरणबहादूरः क्षितीशो हतः ।
हेल्मुग्रामनिवासितापि सचिवैः श्री राजराजेश्वरी
साध्वी सा नवमेह्लि गोद्विजवरान्संपूज्य पुण्यक्षितौ ।
भर्तुर्दुर्गतिः समुद्र तिमना वह्नौ स्वदेहाहुति
कृत्वा स्वर्गमियाय तामनुगताः शक्रोन्मिताश्चेटिकाः ।

कहीं यस्तो पनि लेखिएको देखिन्छ ।

यसपछि काजी भीमसेन थापालाई श्री ५ महाराज

गोर्वाणयुद्धविक्रम शाहबाट बुबाज्यूबाट बक्सैको सबै कुरा
शामी भरमुलुक जंगी निजामती गैह्रको मुखत्यारी दिए ।
यी महाराजका राज्यकालमा अघि बुबाज्यूका पालामा
धपाएका बालकहरूलाई फेरि बोलाई आफना घरमा बस्न
दिए । यी राजा अतिशान्तमति, दयासंयुक्त, वैष्णवधर्ममा
प्रवृत्त, गोब्राह्मणपूजक र शास्त्रपुराणमा भक्ति भएका हुनाले
सदा हिमवत्खण्डको अर्थ सुम्भे । शिवरात्रीका दिन व्रत
गरी दक्षिणदरवाजामा सवारी भएर देवपत्तनका सब रकम
सकल्प गरी श्री पशुपतिनाथलाई चढाए ।

यिनैका पालामा पश्चिम गढ हान्नाको हुकुम हुंदा
मुख्तियार काजी भीमसेन थापाका तजबीजबाट भैभार-
दारहरू खटिई गए । लडाईका दलमुखी काजी अम्बरसिंह
थापा, कौशलिया सुब्बा हस्तदल शाही, काजी रणधीर बस्नेत,
सरदार रणजित् कुवर, सरदार भक्ति थापा, सरदार अंगद घले
र नयां पुराना गोरख २, बरख १, रामदल १, रणबमदल
१, जम्मा चांच कम्पनी सल्लयानको कम्पनी १, डोटीको
कम्पनी ५, रणशाहदल १, ज्वालादल १, कुमाङ्को कम्पनी
७, गढमा जमेको कम्पनी १५ र नयां जमेको कम्पनी १०
जम्मा कम्पनी ४५ तथा अरू उमराउले ल्याएका र ढाक्रे
जागीरे गरी भारी लश्कर कुमाङ्गमा सामेल भए । भार-
दारहरूले जगा जगामा कम्पनी कुह्लुवा राखे । कुमाङ्गमा
उहाँका काजी रणजोर थापा र कपतान रणवीर खत्रीसमेत
पांच कम्पनी कुह्लुवा राखे । अरू भारदार, कम्पनी, ढाक्रे
र जागीरेको भारी लश्कर पिउननदी तरी बोधनका बाटा-
बाट गढ हाल्न गए । मन्दाकिनीका तीरमा गढको काजी
सिसराम र दलवीर राणा भारी फौज लिई बसेका थिए ।
त्यहाँ भारी लडाई हुंदा गोरखातर्फबाट जित्ती मन्दाकिनी
तरे । सिसराम केही फौज लिई खाईको बाटो र दलवीर श्री-
नगरको बाटो भागे । त्यस बेला गोरखाका फौज पनि
दुइमुख भए । पांच कम्पनी फौज लिई सरदार भक्ति थापा
सिसरामका पछाडि दपेट्दै गए । चिल्ला भारीका लेकमा
सिसरामसंग भेट भई लडाई हुंदा काजी सिसरामसमेत
५०।६० जवान मारिए । गोरखाका २०।२५ परे । यतरी
खाई जित्ती भक्ति थापा फिरे । गोरखाका अरू लश्करले
श्रीनगर सर गरी काजी रणवीरसिंह र सुब्बा हस्तदल
शाही केही लश्कर लिई श्रीनगरमा बसे । अरू सब लश्कर
अलकनन्दा तरेर राणीहाटको बाटाबाट गई चन्द्रवदनीमा
खलंगा हाल्न पुगे । त्यहाँबाट देवप्रयागमा पुगी भागीरथी

गगा तरेर कोइतिमालकोटको बाटाबाट गई गुरुद्वारमा खलंगा हाले । गढका राजा प्रतिमन शाही, चौतरिया पराक्रम शाह, चौतरिया प्रीतम शाह, वसवन शाह, उनका सुब्बा हरिहरसिंह र मोहनसिंहसमेतका भारी फौज लिई खेडाको बाटाबाट भागेर सारंगपुरमा पुगे । साहेब सुदर्शन शाह हरिद्वारमा पुगे । खेडाघाटमा ठूलो आड पारी केही लश्कर लिएर दलवीर राना बसेका थिए । तिनलाई हात्त भनी सगुता सल्यानी सरदार धनवीर शाही आफ्नो १ कम्पनी र अरू तीन कम्पनी जम्मा चार कम्पनी लिई जाइलागे । खेडाघाटमा ठूलो लडाई हुँदा कटक बिनग्यो र गोरखाली लश्कर गुरुद्वारमा फर्के । फेरि सरदार चन्द्रवीर कुवर र ३ कम्पनी फौज धामागढीमा राखी अरू सबै लश्कर साथमा लिएर काजी अम्बरसिंह थापा र अंगद घले खेडाघाट हात्त पुगे । त्यहाँ ठूलो लडाई हुँदा वैरीका १०।२० र गोरखातर्फका पनि १०।२० परे । जित गोरखाको हुँदा वैरी मागे । अनि गोरखाका लश्कर नालापानीमा खलंगा हाली ठाना बारेर बसे ।

तिनै ताका गुजरले ११ हजार नालसमेत मद्दत दिदा सो फौज लिई गढका राजा गोरखालीताई हात्त आउंछन् भन्ने खबर आयो । अनि सबै ठाउँका गोरखाली लश्कर एकै जगामा सामेल भएका थिए । गुजरका एघार हजार फौज र आफ्ना फौजसमेत लिई गढका राजा प्रतिमन शाह, उनका चौतरिया पराक्रम शाह, चौतरिया प्रीतम शाह, काजी मोहनसिंह र हरिहरसिंहहरूले ऊँटमा सवार भएर आई धामागढीमा कुहुवा रहेका गोरखातर्फका सरदार चन्द्रवीर कुवरसमेतका तीन कम्पनी फौजलाई घेरा दिए । त्यसका ५।७ दिनमा गोरखाली सब फौज धुरंगमा करी सरदार भक्ति थापा पुरानागोरखका सुबेदार शमशेर राणा समेतको फौज लिई पश्चिमतर्फबाट चढे । काजी अम्बरसिंह थापा, सरदार रणजित् कुवर र सरदार अंगद नयांगोरख, रामदल र अरू कम्पनी, ढाक्रे, जागीरे, उमराउसमेत लिई सामान्य दक्षिण हेरी चढे । धामागढीका ३ कम्पनी गुरुद्वारको बाटो गरी बढे । त्यहाँ भारी लडाई हुँदा वैरीका राजा प्रतिमन शाहसमेत हजार बाह्र सय मरे, गोरखाली ५०।६० परे । आखिर जित गोरखालीको भयो । गढका कान्छा साहेब प्रीतम शाह र दलवीर राना पक्रिए, अरू भागे । त्यहाँ जेठी तरवार अजिटन तिलकसिंहको ठह्यो । गढका राजाको लास हरिद्वारमा सुदर्शनकहाँ पुन्याइदिए ।

दलवीर रानालाई मारे । कान्छा साहेबलाई २ पट्टि सिपाही साथ लगाई नेपालमा श्री ५ का हजुरमा दाखिल गर्न भनी पठाइदिए । त्यसपछि यमुनामा खाँडो पखाली श्रीमोहडाका राजा कर्मप्रकाशसंग घाको बन्दोबस्त गरेर गोरखाको लश्कर हरिद्वारमा स्नान गरी श्रीनगरमा आई बसेका थिए ।

त्यसै बीचमा राजा र मुखत्यारको कागडा हान्ने सल्लाह ठहर हुँदा “नेपालबाट काजी नयनसिंह थापा, काजी जसपाउ थापा र सरदार सुरदत्त शाहीलाई नयांश्रीनाथ, बज्रवानी र रणभीम यी तीन कम्पनीका साथमा र सुब्बा रघुनाथ गुरुड, प्रह्लाद गुरुडलाई नयां कम्पनी चार साथ गरी पन्ध्र सय लश्कर तथा अरू ढाक्रे, जागीरे गरी पाँच सात सय लश्करसमेत पठाएको छ । त्यहाँ गढका लश्कर र भारदारसमेत जगा जगामा कुहुवा राखी कागडा हात्त जाऊ” भन्ने लालमोहर गयो । कुमाङ्का काशी रणजोर थापा र वीरभद्र कुवर तीन चार कम्पनी र अरू ढाक्रे र जागीरे गरी हजार बाह्र सयको लश्करहरू सुब्बा सुरवीर खत्री, सरदार चन्द्रवीर कुवर र ठाडामा जमेका १० कम्पनीसमेत गढमा आड राखी अरू भारदार र जो भएको नयां कम्पनीसमेतको लश्कर लिई तथा श्रीमोहडाका राजा कर्मप्रकाशसमेत गोरखाका सरदार सुरदत्त शाहीप्रभृति भारदारहरूले किमरोड, वगलक, कलहुरतर्फ मोहडा दिई लश्कर अगाडि बढाए । त्यसै बखतमा काजी नयनसिंह थापाले किमरोडका फौजमा सामेल भई हण्डुरमा जाइलागे । हण्डुर सर गरी सरदार इन्दुसिंह थापासमेतका चार पाँच कम्पनी हण्डुरमा राखी अरू सबै लश्कर कांगडा हान्नाका निम्ति शतरुद्रानदी तरे ।

त्यसपछि त्यहाँ वरपरका राजाहरू गोरखासंग मिल्न आए । गोरखाका सबै लश्कर पनि सामेल भई बाह्रटियामा खलंगा हाली बसे । त्यसै अवस्थामा कांगडाका चौतरिया निगाहीचन्द्र बाह्र हजार फौज लिई हात्त आए । गोरखाका लश्करले पनि गई वैह्राउँदा भारी लडाई भयो । गोरखाका २१।२५ जना परे, १३०।३५ जना घायल भए । कांगडाका चौतरिया निगाहीचन्द्रसमेत चार पाँच सय मरे । घायलको ठेगाना भएन । आखिर जित गोरखाको भयो ।

त्यसपछि गोरखाका लश्करले ज्वालाजीमा डेरा गरी त्यहाँबाट सुमेरपुरमा खलंगा हात्त पुगे । सिहनाद कम्पनी

र गढ कुमाङमा बसेका १२ कम्पनीसमेत लिई सरदार भक्ति थापा लिहिरामा घेरा दिन पुगे । राजा रामशरणले दश आठ हजार लश्कर लिई हण्डूरमा चढेर रस्ता बन्द गरे । कांगडाबाट सुब्बा हस्तदल झाही, काजी जसपाउ थापा र सरदार अंगदले १११० कम्पनी लिई हण्डूरमा आएर रामशरणसित लडे । हण्डूर साफ गरी वैरी काटेर रस्ता खोलौ कम्पनी फौज लिएर काजी जस पाउ थापा कांगडेमा फर्के । सुब्बा हस्तदल शाही र सरदार अंगद नेपालतर्फ फर्के । सुब्बा हस्तदल शाही सल्यानमा आइपुगेका बेलासा “तिमी फर्की फेरि डोटीमा गई बस” भन्ने लालमोहर जांदा फर्केर डोटीमा गई बसेका थिए ।

तिनै ताका भारी लश्कर लिई काजी अम्बरसिंह थापा र काजी जसपाउ थापा सुमेरपुरको गढ हात्र जालन्धरको बाटो गरी गए । काजी नयनसिंह थापा अगाडि बढी क्योकि-एर भगवानपुरको बाटो गरी मालकांगडा हात्र चढे । त्यहाँ ठूलो लडाईं भयो । गोरखाका तीन चार सय खती भए । काजी नयनसिंह थापालाई गोली लाग्दा लडाईं बिन्धो र लश्कर हटी खलंगामा आई बसे । उसका १७ दिनपछि शाके १७२८ मा नयनसिंह थापा पनि मुक्त भए ।

“किल्लामा क्योकिई मात्र सप्रनेछैन, बरु रसद बन्द गरे किल्ला सर होला” भन्ने सल्लाह ठहरियो । किल्लाका दक्षिणपट्टि गणेशघाटीमा सरदार गन्धर्वसिंह, रणभीम, रामदल, रणशार्दूल र डोटीका दुईतीन कम्पनी लिई बसे । पश्चिम सुमेरपुरमा काजी अम्बरसिंह थापा, काजी जसपाउ थापा र सरदार रणजित कुवर नयांगोरख, नयांश्रीनाथ आदि बीस बाईस कम्पनीका सरदार, सुबेदार, जमादार, हुदा र सिपाही तथा ढाक्रेहरूको चार पाँच हजार फौज लिई बसेका थिए । सरदार भक्ति थापा किल्लादेखि पूर्वपट्टि ठिहरा सुफलमा बसेका थिए । कांगडाबाट वन वजीरले २।४ हजार लश्कर लिई डाक हात्र आउंदा सरदार भक्ति थापाले बहिराई सोहरा लगाउंदा भारी लडाईं भई जित गोरखाको भयो । कांगडाको वन वजीरसमेत असी सय खती भए, घायलको ठेगाना भएन । गोरखाका पनि पन्ध्र बीस खती भए, तीस पैंतीस घायल भए । सरदार चन्द्रवीर, वीरभद्र कुवर र सुबेदार हंसवीर खवास पोखरा रिसिङमा जमेका जम्मै कम्पनी लिई तारागढीमा बसेका थिए । किल्लाको वारिपारि घेरी पुरानागोरख, बच्चवानियां, नयां-

सबुअ र १५।१६ कम्पनी लिई सुबेदारहरू बसेका थिए । यसै बीचमा शत्रुमर्दन कम्पनी र गढकुमाङमा जमेका ७ कम्पनी लिई काजी दलभंजन पांडे र सुब्बा रुद्रवीर शाही पुगे ।

तिनै ताका कांगडाका राजा संसारचन्द्रले “गोरखा बडाराजा हुन् । तसर्थ डोला दिन्छु । साहेबज्यूलाई पनि नेपाल पठाउंछु । हाल नौ लाख रुपियां सलामी चढाउंछु । पछि वर्षपीछे पांच पांच लाख चढाउंछु । बाह्र हजार फौज पनि दिन्छु । गोरखाका लश्कर गढमा गई बसून्” भनी घा मागे । सोही बेहोराको अर्जी श्री ५ का हजुरमा चढाई पठाए । मन्त्री भीममेन थापाले विनति गरी “बढिया भएछ, घा गर्नु” भन्ने हुकुम बक्सार्दै पठाए । त्यसै बेला गुलदिलको बजीर ध्यानसिंहलाई पत्नी नेल हालेका हुनाले काजी अम्बरसिंह थापासमेत अघि जाने भारदारहरूले “महीना डेढ महीनामा किल्ला सर गछौं, तसर्थ उनीसंग केको वा चाहिन्छ ?” भन्ने श्री ५ मा अर्को अर्जी पठाए । “किल्ला सर गर्ने भए सर गर, घा चाहिंदैन” भन्ने अम्बरसिंह थापालाई र “घा गर्नुपर्दैन, तिमिहरू आऊ” भन्ने रुद्रवीर शाही, दलभंजन पांडेलाई समेत लालमोहर गयो । उनीहरू नेपाल आए, घाको बन्दोबस्त भएन ।

त्यसपछि राजा संसारचन्द्रलाई रसद बन्द भई सकस हुंदा “अहिले मालकांगडा शहरकांगडा छाडिदिन्छु । किल्लाका अर्थलाई २२ दिनको खा दिए रानीरनेवा र आलमाल लैजागु । उहाँपछि किल्ला छाडिदिउंला” भनी संसारचन्द्रले भने । “२२ दिनमा के गर्ला र ? रस्ता खोलिदिऊ” भन्ने सल्लाह गरी रस्ता खोजिदिए । राजा संसारचन्द्रले दिनमा रानीरनेवा लैजाने र रातमा रसद ओसारने गरी बाह्र दिनमा किल्लामा रसद भरे । साथै लश्कर पनि थपी भाफू लाहुर पुगे । २२ दिन पुगेपछि किल्ला छाडिदेऊ भनी गोरखालीले भन्दा “राजा संसारचन्द्रको के लाग्छ ? हामी त किल्ला छोड्दैनौ” भन्ने जवाफ दिई किल्लाबाट गोली चलाउन थाले । यसरी किल्ला सर नहुंदा अघि जहाँ जहाँ बसेका थिए त्यहाँ त्यहाँ गई घेरा दिएर बसे ।

६६ साल भदौका १२ दिन जांदा दश बाह्र हजार सवार भएका लाख डेढलाख फौज लिई लाहुरबाट महा-राज रणजितसिंह र राजा संसारचन्द्र किल्ला कांगडाका मद्दतलाई आई दौलतपुरमा खलंगा हालेर बसे । यस्तो

अवस्था पर्दा "गणेशगढी पातलो छ, हामी जान्छौ" भनी काजी जसपाउ थापाले भने "बढिया भन्यौ, जाऊ" भनी काजी अम्बरसिंह थापाले बिदा दिए । अनि नयांश्रीनाथ र गढमा जमेका दुइ कम्पनी साथमा लिई काजी जसपाउ थापा र सरदार इन्द्रसिंह थापा गणेशघांटीका मद्दतलाई उत्तिखेरै गई सरदार गन्धर्वसिंहसंग सामेल भए ।

त्यसपछि महाराज रणजित सिंहले "गोरखाली भनेका हिजोदेखिका दोस्त हुन् । हामीलाई संसारचन्द्रले किल्ला सौंपने भए हिजै आउने थिए । आज उनीहरूले सिकिस्त गर्दा पो सौंपन आएका हुन् । तसर्थ हामीलाई किल्ला दिलाएको गोरखालीले हो, संसारचन्द्रले खुशीले दिएको होइन । अब गोरखासितको बन्दोबस्त बाँध्नुपर्न्यो" भन्ने विचार गरे । अनि "हिजोदेखिको तम्रो हाम्रो धर्म छ । तिमीहरूले किल्लाको दावा छाडी डिहिरा सुफलमा गई बस । तत्रा हाम्रा सल्लाहले अंग्रेजलाई हटाउनुपर्छ" भनी गोरखाली काजीसंग वकील पठाए । गोरखालीलाई त्यस्तो कुरामा चित्त नबुझदा किल्लाको दावा नछाडी क्नु वकीललाई पक्रे । त्यो हाल महाराज रणजितसिंहकहाँ पुग्यो । उनले "बढिया" भनी शिखरको फौज दुइमुख गरेर गणेशघांटीमा हान्न पठाए । गोरखाको लश्कर पनि दुइमुख गरी गयो । त्यहाँ भारी लडाईं भयो । दुवै मुखबाट तरवार चल्दा गोरखाका सरदार गन्धर्वसिंहसमेत साठी सत्तरी जना खती भए । रणजितसिंहतर्फका पाँच सात सय परे । जित भने गोरखाको भयो । त्यसै दिन गणेशघांटीमा सोहटियामा गोरखाका दुइ कम्पनी बसेका टाउँमा गई चौथा प्रहरमा तिनलाई मिच्यै गणेशघांटीसंग आए । त्यस घांटीका लश्करसंग पनि भारी लडाईं जोरियो । गोहार लगाउन सुफलबाट भक्ति थापा पनि पुगे । लडाईंको सुरसार केही नसुन्दा रात पनि पर्न्यो यहीँ बसौं भनी आड बलियो गर्ने लागे ।

त्यसै बखतमा काजी जसपाउ थापाले बन्दूकको एक सलक लगाई तरवार पार्दा शिखरका बजीरसमेत चार पाँच सय मरे । रातमा हुनाले घायल यति भए भन्ने ठेगाना भएन । सरदार भक्ति थापाका लश्करले पनि बीस बाईस जना तरवारले छुकाए । जित गोरखाको भयो । काजी अम्बरसिंह थापाले "वैरीको फौज ठूलो छ । तसर्थ एकै जगामा बाटुलो भई बस्नुपर्छ" भनी जगा जगामा लेखी पठाउँदा सबै लश्कर मालकांगडामा सामेल भएका थिए ।

वैरीका शिखरको लश्कर मालकांगडामा चढी लडाईं जोरिदा उनीहरूले गोरखाली फौजलाई २०।२२ दिनसंग घेरा दिई राखे ।

त्यसपछि फेरि महाराज रणजितसिंहले "अबि हामीले भनी पठाएको मानोनौ तापनि तिमी गोरखासंग हिजोदेखिको दोस्ती हुनाले फेरि भन्छु— अब शतरुद्रवार तिम्नो भयो, शतरुद्रवार 'हाम्रो भयो । तिमीहरूलाई जान रस्ता पनि खोलिदिन्छौं । पछि हामीमाथि बलियो वैरी आइलाग्यो भने तिमीहरूले मद्दत दिनु । तिमीमाथि बलियो वैरी आयो भने हामीले मद्दत दिनु । यो बन्दोबस्त भयो" भनी भन्न पठाए । गोरखालीले "बढिया" भनी महाराज रणजितसिंहसंग धर्मपत्र गरी गोरखाको लश्कर शतरुद्रा तरी सुधाथोरमा आएर बसे । सरदार भक्ति थापाले नेपाल आईसो घा भएको बेहोरा विन्ति गरे । "आफूले लिएको मुलुक छाड्नुपरेपछि गोरखाको तरवारै गयो, यो कुरा हुन सक्तैन" भनी मंजूर नहुँदा धर्मपत्र फर्काइ दिए ।

त्यसपछि फेरि मालकांगडाका मद्दतलाई काजी दलभंजन पांडे, काजी अमृतसिंह थापा, सरदार शमशेर राना, सरदार अंगद, सरदार धोकल खत्री र सुबेदार वीर बोहराहरू शेर र त्रिपुरादल साथमा लिई हान्न पुगेका थिए । "घाको बन्दोबस्त भएछ, तिमीहरू फिरे" भन्ने हुँदा काजी दलभजन पांडे, काजी अमृतसिंह थापा र सुबेदार वीर बोहरा कम्पुको फयर र तारादल कम्पनी लिई नेपालतर्फ फर्के । सरदार शमशेर राना, सरदार अंगद र सरदार धोकलसिंह त्रिपुरादल र गढमा जमेका कम्पनी साथमा लिई सुधाथोरका लश्करमा सामेल भए । पन्थडांडा नगरीमा सुब्बा वसन्त बोगटी र मुसीकोटे वीरबाहुँसिंह दुइ तीन कम्पनी लिई बसेका थिए । त्यहाँ बाह्र ठकुराईले कुल गर्दा सरदार शमशेर राना त्रिपुरादल कम्पनी र अरू पाँच सात कम्पनी लिई गोहार गए । त्यहाँ भारी लडाईं हुँदा वैरीका हजार बाह्र सय फौज क्षति भए । गोरखाका २०।२५ जना परे । जित गोरखाको भयो । पन्थडांडा हात लगाएपछि त्यहाँ कुरुवा राखेर सरदार शमशेर राना सुधाथोरमा काजी अम्बरसिंह थापाकहाँ सामेल भए ।

त्यसपछि श्रीमोहडाका राजा मोरणीकिल्लामा फौज लिई चढदा सरदार शमशेर रानाले पाँच सात कम्पनीका साथमा गई भारी लडाईं गरे । सरदारलाई घा लाग्यो ।

चंचल घर्तीलाई पनि गोलीको घा लाग्यो । गोरखातर्फका १०।२० खती भए, वैरीतर्फका असी सय मरे । जित गोरखाको भयो । अनि केही लश्कर सुगाथोरमा गई बसे । शमशेर राना त्यसमध्येका केही लश्कर लिई नाहानमा काजी रणजोर थापा भएका ठाउँमा पुगे । सरदार अंगद दश आठ कम्पनी सुगाथोरमा राखी अरु भारी लश्कर लिएर ङ्गलकेशरी हान्न गए । काजी अम्बरसिंह थापा पनि सुगाथोरबाट संवत् १८६७ साल असारका १३ दिन जांदा ङ्गलकेशर पुगे । दुइमुख जोरिदा त्यहाँ भारी लडाईं भयो । गोरखातर्फका ५०।६० क्षति भए, असी सय घायल भए । वैरीतर्फका असी सय क्षति भए, असी सय घायल भए । जित गोरखाको भयो । त्यहाँ केही फौज कुरुवा राखी काजी अम्बरसिंह थापा सुगाकोटमा बस्न गए । उहाँका लश्कर अर्को शहरमा बस्न गए । सरदार शमशेर राना नेपाल आए ।

संवत् १८६८ सालमा सरदार भक्ति थापा सिंहनाद कम्पनी र गढका एकखण्ड सिपाही लिई अर्को शहरमा सामेल हुन पुगे । यी राजाका पालामा कांगडातर्फ यस्ता प्रकारले लडाईं चलिरहेको थियो ।

संवत् १८६९ सालमा महाराजबाट काजी भीमसेन थापालाई जनरलको खिताव दिए । कम्पनीलाई पनि अब न्प्रान्त पलटन, कम्पू भन्नु भन्ने उर्दी भयो । यी जनरलले पलटनलाई अधि नभएको चांदतोडा तसवीज नरी तयार गरेर पहिराईदिदा फौजहरूमा बहुते शोभा देखियो । नेपाली संवत् १३० मा भीमसेन थापाले विष्णुमतीमा पुल, घाट, सत्तल र धारासमेत बनाए । श्री स्वामीज्यूका मरारानी त्रिपुरन्दरीदेवीबाट पनि सब लोकको उपकारका निमित्त कालमोचन तीर्थका समीपमा श्री स्वामीज्यूका नामले त्रिपुरेश्वर महादेवको स्थापना भयो । सवत् १८६७ साल मार्ग शुक्ल ११ रोज ५ मा वागमतीको पुल बनाउन उठान गरी १८६८ साल चैत्र शुक्ल सप्तमीमा मूर्ति गरी पुलको उत्सर्ग भयो । त्यसका वारिपारि सुन्दर धर्मशाला र पारिपट्टि ग्रामसमेत बनाई घरघरप्रति खेत बिर्ता दिदा बहुत गुल्जार भयो र त्यस ठाउँको नाम पुलगाउँ भन्ने रह्यो । पुलपारि सिंहद्वज भूपालसमेत बनाई श्री स्वामीज्यूका नामले उत्सर्ग भयो । सो बनाउंदा हनूमन्तसिंह महाजनले धेरै मिहिनेत गरी सरकार रिछाएका हुनाले

धेरै खेत बिर्ता र ठूलो घरसमेत पाए । सो पुल भत्कंदा र बिग्रंदा संभार गर्नुपर्ने तैनाथ पनि पाए । त्यसपछि जनरल भीमसेन थापाले मजादेवल बनाई त्यस देवालयसंगै कोतखाना र फौजहरूको बन्दूक राख्ने भण्डार बनाएर क्रमपूर्वक बसाए । त्यहाँ शीशामहल भन्ने हवेली बैठक पनि बनाई शोभा गराए ।

यी राजाका पालामा ब्राह्मणको रूप भएको एक कलंकीरूप जस्तै मानिस आई कुसलेधारामा ब्राह्मणका स्त्रीहरू धेरैलाई मारी श्री गुह्येश्वरीमा खड्ग चढाएर गए । उनलाई कसैले पक्रन सकेनन् । यी राजाले श्री पशुपतिनाथमा चांदीको नन्दीमूर्ति र चंदुवाभिन्नको पश्चिमदरवाजाको जमीन चांदीका पाताले छापी चांदीमय गरी अर्पण गरे ।

नेपाली संवत् १३० साल ज्येष्ठ शुदि १० रोज १ का दिन तेस्रो प्रहरमा ठूलो उत्पातको भूकम्प भयो । त्यो भूकम्प २१ पलासंग ठहर्दा कान्तिपुरमा घर, परखान, देवालयमा झुन्डाइराखेका घण्ट पनि हल्लिएनन् । ठूलठूला देवालय पनि केही भएनन् । बुगमती, खोकना र भादगाउँ यी तीन शहरमा भने ठूलो उत्पात भई मनुष्य र जीवाजन्तु धेरै मरे । घर पनि धेरै भत्के । ठवहिलसमीपमा एउटा ठूलो बारुदखाना बनाए र ढ्याक पैसा बनाई छाप मारे । दुइ पैसाको एक ढ्याकको चलन गरी आपना भरमुलुकमा चलाए ।

संवत् १८६७ सालमा बारा पर्साका सुब्बा लक्ष्मण गिरी थिए । बेतियासंग सिमानामा तक्रार हुंदा बेतियाका दुइ चार जना मानिसलाई गोरखालीले मारिदिदा रातमा त्यहाँका लश्कर आई डांक हानी सुब्बा लक्ष्मण गिरीलाई मारिदिए । यो खबर श्री ५ का हजुरमा जाहेर हुंदा कंपूका दुइ तीन फयर खटिई बारा पर्साबाट बेतियाको सुलुकमा गएर विध्वंस गरे । बेतियाका राजाले यो कुरा कलकत्तामा अंग्रेजसित फिराद गरे । त्यहाँ गोरखाका वकील माहिंला गुरुज्यू श्री कृष्ण पण्डित बसेका थिए । उनीसंग फिरंगीले "सिमानामा तक्रार गर्नु निको छैन, सिमाना सच्याइराख्नुपर्छ । हात्रातर्फबाट अमीन मेजर पारसबाट जान्छ । तिमीहरू पनि पठाइदेऊ, सच्याइराखौं" भन्ने । सो बिस्तार नेपालमा लेखी पठाए । गोरखा सरकारबाट पनि सिमानाका कामलाई अमीन भई श्री गुरुज्यू अंगनाथ पण्डितज्यू

र काजी दलभञ्जन पांडे खटिदा मध्येसको बाटो गरी पाल्पा-संम सिमाना सच्चाएर काम सिध्याए । सरदार प्रभुराम थापालाई बारा पर्साका कुरुवा राखी सब कम्पनी फयरर साथमा लिई श्री गुरुज्यू र पांडे काजी चैत्र महीनामा नेपाल फिरे । काजी अम्बरसिंह थापा सबुज पल्टन लिई पाल्पामा बसेका थिए ।

सवत् १८७० साल वैशाख महीनामा सय छबीस ठाने-दार, सिपाही, पुलीस र दारोगासमेत लिएर आई फिलंगीले बारा जिल्लाको आम्दानी तहसील गर्न लाग्यो । “अधि विनायकपुर पाल्पाले अंमल गर्दा लोटनमा सिमाना थियो । पछि नवाफले पाली अंमल गर्दा नकामको सिमाना थियो । सो नवाफले पनि अम्बल गर्न नसकेको जगा आज तिमीले के अर्थले अम्बल गर्नुभयो” भनी काजी अम्बरसिंह थापाले भने । “हाम्रो सिमाना बृटवलका दरबारमनि छतिवनको रूख हो, तसर्थ हामी छोड्दैनौ” भनी अंग्रेजले भन्यो । “त्यसो किन होला, पाल्पाले खाएको जति हामी छोड्दैनौ” भनी काजी अम्बरसिंह थापाले भने । यस्ता प्रकारको तक्रार हुंदा सरदार जगदेव भंडारी, सुबेदार दले थापा, जयन्त शाही र मणिराज फौजदारको तीन कम्पनी फौज गई रातमा डांक हानेर त्यहाँका पुलीस दारोगाहरूलाई मारि-दिदा अंग्रेजसंग चमक पन्यो । अनि मेचीदेखि पश्चिम सुवाथोरदेखि पूर्व जगा जगामा अंग्रेजको ४२ पल्टन चढ्यो । बारा पर्साका दुइ कम्पनी लिई सरदार प्रभुराम थापा बसेका थिए । टकसारी चन्द्रशेखर उपाध्याय पनि सिमानाका कुरामा त्यहीं बसेका थिए ।

उता अंग्रेजतर्फबाट बालु साहेब बेतियाका राजा अधि सरी घोरसानमा बसेका थिए । त्यसतर्फ मुख्तियार भई सरहद सच्याउने काममा मेजर बराट साहेब पनि आएका थिए । कुराकहानी दोहोरो हुन्थ्यो । त्यसै बीचमा अंग्रेजका लश्करले गोरखाका फौजमा डांक हान्दा कटहरवनमा भारी लडाईं भयो । गोरखाका लश्कर थोरै हुमाले लडाईंमा परे । टकसारी चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई पक्रेर लगे ।

यो हाल श्री ५ महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहका हजुरमा जाहेर भयो । कौशल हुंदा जनरल भीमसेन थापाका तजवीजले कम्पु, पल्टन, कम्पनी, भैभारादारहरू ठाउँ ठाउँ गौंडा गौंडामा खटाई पठाए । सप्तरीमा कम्पनी साथमा लिई सरदार दलभञ्जन पांडे बसे । पाल्पामा सबुज कम्पनी

र भैभारादार पगरीसमेत लिई कर्णेल उजीरसिंह थापा जमे । पूर्व बिजयपर धनकुटामा श्री जंगमेहर पल्टन लिई काजी भक्तबीर थापा, काजी बालनरसिंह कुवर, बहादुर भंडारी र अरू भारदार गैह्र डटे । यसै समयमा ७१ सालका भदौ महीनामा कलकत्ताबाट एक गोरा आई काजी अम्बरसिंह थापासंग “तिम्नो नोकरी गर्न आए” भनी भन्यो । “हुन्छ, यसले के गर्ला र ?” भन्ने विचार गरी “बस” भनी रोजको दुइ रुपियाँ तलब दिएर राखे । त्यो अंग्रेज सात दिन बसेपछि त्यहाँका सब लश्करको गन्ती गरी बही खडा गरेर रातमा भाग्यो ।

त्यसपछि यताबाट पनि भारदारहरू बसी कौशल गरेर टीकाको साइत गरी कूच भए । काजी अम्बरसिंह थापा, काजी अजम्मर पन्त र भक्ति थापा भारी लश्कर लिई हण्डूरमा पुगेर जगा जगामा खलंगा हाली बसे । त्यसै बीचमा नालागढबाट नुनिया अत्तर खाँ भन्नेले फौजका साथ अजम्मर पन्त बसेका ठाउँमा आई धमकी दिएर घेरा दियो । मद्दतका निम्ति काजी अम्बरसिंह थापा एकमुख र सरदार भक्ति थापा एकमुख गरी भिडिदा ठूलो लडाईं भयो । नुनिया अत्तर हटेर जाँदा गोरखाको जित भयो । त्यसपछि काजी अम्बरसिंह थापासमेत गोरखाका फौज राजागढीमा बसे । सरदार भक्ति थापा सुवागढीमा बस्न पुगे । काजी अम्बरसिंह पन्त र सरदार बालसुन्दर थापालाई काँटागढीमा जाऊ भनी पठाउँदा उनैहरू चण्डागढीमा पुगेपछि श्रीमोहडाका कृष्णसिंह तीन हजार लश्कर लिई आए । त्यहाँ लडाईं हुंदा जेठीतरवार सुबेदार खड्गसिंह थापाको ठहर्न्यो । श्रीमोहडाका दुई सय बाह्र बीस मरे, तीन चार सय घायल भए । काजी अम्बरसिंह थापाले लश्करका सात आठ बीस बन्दूक लुटे । गोरखातर्फका सुबेदार रणजंगसमेत दस आठ जवान परे, पन्ध्र बीस घायल भए । जित गोरखाको भयो ।

उता नुनिया अत्तर हटेर गएपछि जनरल अख्तरलोनी साहेबले गोरको पल्टन लिई भिक्षाखोरीमा आक्रमण गरे । अधि पत्री राखेका टकसारी चन्द्रशेखर पाध्यायलाई छाडिदिदा दरवारमा पुगी उनले सबै हाल विस्तार गरे । त्यसपछि कर्णेल रणवीरसिंहप्रभृति सब भारदारहरूलाई त्यसतर्फका मद्दतका निम्ति खटाई पठाए ।

१८७१ साल मार्ग शुद्ध ४ रोज मा मोहडातर्फ जाने

गरी यी थिए ? - कपतान वीरकेशर पांडे, कपतान प्रसादसिंह बस्नेत, कपतान सर्वजित थापा, कपतान शमशेर राना, लेफटेन पृथ्वी हमाल, लेफटेन कर्णसिंह बोकटी, लेफटेन कालु, लेफटेन दरियावसिंह बस्नेत, लेफटेन देवीभक्त, लेफटेन सिंहवीर पांडे, दारोगा अतिबल बिष्ट, खरिदार इन्दीवर जोशी, मेजर गुणवन्त, डिप्टा सरूप बिष्ट र अरू फौजसमेत पुगी ठूलो लडाईं गरेर वैरीलाई हटाए । यसरी चण्डालगढीको लडाईं जितेपछि काजी अजम्मर पन्त जन-जालखोलामा आई बसे । काजी जसपाउ थापा र काजी रणदीपसिंह बस्नेत पनि टीकाको साइत गरी बलभद्र कुवर-लाई मद्दत दिन गुरुद्वारमा जान लाग्दा नालापानीसंग मात्र मुगेका थिए ।

यस्तैमा सरदार बलभद्र कुवर, सुब्बा चन्द्रवीर थापा, सरदार रिपुमर्दन थापा र ढाक्रे सुब्बा नाथु माफ्ठी दुइ सय नाल कालीदल कम्पनी र अरू ८ कम्पनी, ढाक्रे, जागीरे गरी बाह्र तेह्र सय लश्कर बसेका ठाउँमा अंग्रेजको जनरल गुलाफवेनले ६ पल्टन गोरा र १० पल्टन काला लिई ७१ सालका टीकाका दिनमा नालापानी हाथ अडयो । दिनमा बन्दूकको लडाईं हुँदा फिलंगी हटी गुरुद्वारमा गई बस्यो ।

त्यसपछि नाहान शहरबाट, गोरख, शार्दूलजंग र कृष्णदलसमेत नालापानी पुगेका चार दिनमा सारंगपुरबाट पाँच पल्टन गोरा लिई लालविथिर आई जनरल गुलाफवेनसंग सामेल भयो । पाँच घडी दिन चढ्दा नालापानीमा अड्यो । त्यहाँ ११ दिनसंग भारी लडाईं भइरह्यो । गोरखाका सुब्बा चन्द्रवीर थापा र नाथु माफ्ठीसमेत ८१९ सय मरे । फिलंगीका जनरल गुलाफवेनसमेत दस साहेब र गोरा काला गरी पन्ध्र बीस सय फौज मरे । गोरखाको मद्दत कहींबाट नआउँदा खानबेगार अनाजपानीले पनि सक्न सप्यो । “अब हामीले गढी थाप्न सक्दैनौ । फिलंगीले चारैतर्फबाट घेरा दिइराखेको छ । अब गढीबाट वैराई एक सलक हानी तरवारको जोरले निस्कौ र जो जो मरौला, मरौला । बाँचेका जति लश्करमा गई मिलौला” भन्ने सल्लाह गरी बाह्र दिनका रातमा सरदार बलभद्र कुवरसमेत जो रहेका लश्कर वैराई एक सलक हुनेर मंगी तरवार लिई निस्कंदा गोरखाका १५१२० मरे । अंग्रेजका कति खती भए रातमा हुनाले केही ठेगाना भएन । जो बाँचेका फिलंगीका फौज रातारात गरी हरिद्वारमा बस्न

गए । फेरि रातमा अंग्रेजले डांक हान्न आउँदा पनि भारी लडाईं भयो । अंग्रेजका १५१२० मरे । गोरखाका २०१२५ परे । त्यहाँ पनि ठहर्न नसक्दा रातारात गरी भागीरथीगंगाका तीरमा चतुरवारगढीमा आइपुगे । अलमोडाबाट नालापानीका मद्दतलाई दुइ अढाइ सय मानिस ढाक्रे लिई आएका काजी रेवन्त कुवर भागीरथीका तीरका भेट भए । काजी सरदारका सल्लाहले यमुनाका तीरमा जमात भई खलंगा हाली बसेका थिए ।

त्यसपछि काँटागढीमा कम्पनी जम्मा गरी दुइ हजार लश्कर लिएर काजी जसपाउ थापा र सरदार भैरवसिंह बसेका थिए । जयन्त टिप्पामा काजी रणजोर थापा बसेका थिए । उही गुरुद्वारमा आउने फिलंगीको लश्कर त्यहीं आइपुग्यो । त्यसले गोरखालीलाई हान्न जानाका निति सबै फौजलाई उर्दी दियो । अनि गोरखाका लश्कर सबै वैराई काँटागढीका देवीथानमा लडाईं जोरियो । दोहोरो बन्दूकको सलक लाग्दा गोरखाका पन्ध्र बीस मरे, पन्ध्र बीस घाइते भए । त्यसै वेलामा “तिमीहरूले जस पाउने-छैनौ, जयन्त टिप्पा नछोड” भन्ने काजी अम्बरसिंह थापा-लाई उर्दी आउँदा उनीहरू जयन्त टिप्पामा बसे । नाहानमा फिलंगीको फौज बसेको थियो ।

७१ साल पौष १५ दिन जाँदा पूर्णिमा, मंगल वार बिहाउँदो फिलंगीको फौजले एक मुख पूर्व, एक मुख उत्तर दुइमुख गरी काजी जसपाउ थापा र सरदार भैरवसिंह बस्नेत बसेका ठाउँमा चढाईं गर्दा काँटाका देवीथानमा काजी सरदारसंगका मानिस वैराई लडाईं जोरियो । दोहोरो बन्दूकको सलक चल्दा १०११२ जना मरे, २०१२५ जना घायल भए । लश्कर हटाई सरदार सुबेदारले “लडाईं बिग्यो, अब आडमा जाऊँ” भनी काजीलाई भने । “बिग्रेको लडाईं भारदारको र सप्रेको लडाईं सिपाहीको हुन्छ । लडाईं पक्का पनि सपारौंला, सपार्न नसके ज्यान दिउँला” भनी काजी जसपाउ थापाले हठ गरे । अनि सरदार सुबेदारले बलसंग काजीलाई आडमा लगे ।

त्यसै वेला हटेको लश्कर पनि काजीले फिराए । काजी रणजोर थापा पनि त्यस ठाउँका गोहारलाई गोरख कम्पनी १, बरख १, कृष्णदल १ र शार्दूलजंग १ लिई आइपुगे । सरदार भैरवसिंह बस्नेत र सुबेदार अनरूप घर्ती पनि आफ्ना साथका सबै मानिस साथमा लिइ सामेल हुन आए ।

त्यस बखत काजी जसपाउ थापाले "लौ जवान हो, वेल्ल यही हो" भनी सुन्याए । अनि एकैबेर सबै जनाले तरवार फिक्री "जय गोरखकाली" भन्ने ठूलो शब्द गर्दै छत्तीस बाजा बजाई बहादुर राना, अभिमान अधिकारी, जादब थाले, जमानसिंह कार्की, बन्दु नगरकोटीलगायत साठी असी जवानले कुडाबाट कुदी मारपीट गर्दै अंग्रेजको मोहडा भाचे । अंग्रेजहरू तीनमुख गरी भागे । गोरखालीले पाउ-भरसंम लगारी काट्दै लपेटा लिदै जाँदा अंग्रेजका लशकर केही भीरमा परी मरे, केही भाग्दै थिए । यस बखतमा काजी जसपाउ थापाले अब बढनु हुँदैन, लशकर फिर भनी उर्दी दिँदा सरदार भैरवसिंह बस्नेतले सबै लशकर थामे । गोरखाली फौजले लुटेका फिलंगीका फौजले हातमा लिएका बन्दूक काजीलाई बुझाएको जम्मा चार सय भए । यस लडाईंमा अंग्रेजका ३०१३२ गोरा र चार पाँच सय काला फौज खती भए, घाइते यति भए भन्ने ठेगाना भएन । गोरखातर्फका २०१२५ खती भए, ५०१६० घायल भए, जित गोरखाको भयो ।

त्यसै दिनका चौथा प्रहरमा पूर्वपट्टिका मुखमा दुइतर्फका फौज जोरिई लडाईं हुँदा फिलंगीका सुबेदारसमेत ४४ जना पक्रिए । रातमा २२।२३ घडी जाँदासंम लडाईं भयो । गोरखाली जवान गोडे गोडे ३०१४० जनाले डेउडा हान्दा अंग्रेजका २०१२५ जवान गोरा र १००११२० काला फौज खती भए । गोरखाका जमादार जमानसिंह कार्कीसमेत ८१० जवान खती भए । त्यसपछि जमोठबाट काजी रेवन्त कुवर र कपतान बलभद्र कुवर पनि फाँटका लशकरमा सामेल भए । जलालखोलाबाट काजी अम्बर पन्तले "नौनीटियाका वैरीको फौज हान्ने हो" भनी मानिस पठाउँदा काजी रणजोर थापाले "तिमी यहां जाऊ सल्लाहले जे ठहर्ला सो गरौंला" भनी पठाए । अनि अजम्मर पन्त पनि फाँटमा सामेल भई काजी सरदारसंग मुलाकात गरिरहेका थिए ।

त्यसै बीचमा १४ कम्पनी कुरुवा रहेको नौनीटियामा ठूलो हल्ला उठ्यो । उनीहरूले सोहरा लगाई एक जनाले तीन तीन जनालाई ठोक्दा अंग्रेजका ७०० खती भए । घायलको ठेगाना रहेन । गोरखालीले गोरालाई किन हर्तिस् ? भनी हान्दा जित गोरखाको भयो । यस लडाईंमा गोरखातर्फका भारदारहरू काजी रणजोर थापा, काजी

जसपाउ थापा, काजी अजम्मर पन्त, काजी रेवन्त कुवर, कपतान वीरभद्र कुवर र सरदार भैरवसिंह बस्नेतहरू गएका थिए ।

त्यसै दिन नाहानको पाल फिलंगीले उठाउन लगायो । अनि फिलंगीको मेजरले तीन चार जगेरा फौज साथमा लिई पूर्व दिशातिर गयो । धरित्रीधकेल भनेको तोप पनि नाहानबाट नौनीटियामा ल्याई गोली चलाउन लाग्यो । त्यो पूर्वतिर लागेको फौज पनि फाँटामा चढ्यो । अनि त्यहाँ हान्नालाई काजी अजम्मर पन्त, कपतान बलभद्र कुवर र सरदार बालमुन्दर थापा गए । नौनीटियामा काजी रणजोर थापा, काजी जसपाउ थापा, काजी रेवन्त कुवर र सरदार भैरवसिंह बसेका थिए । काजी अजम्मर पन्त गएपछि लडाईं बिग्रँदा ती काजी पक्रिए । नौनीटियापट्टि अंग्रेजले चढाई गर्न दुःख मानी ठाउँ ठाउँमा चौकी राखेर रसद बन्द गरिदियो । जिमीदारहरू पनि उसैतर्फ मिलेका हुनाले रसद रुपियाँको एक माना पनि नपाइँदा रूखको बोका खाईकन पनि सिपाहीहरू ९ महीनासंम रहेका थिए ।

त्यसपछि कालीकुमाडमा चैत्रका दिनमा हाँसीले चढाउ गर्दा डोटीबाट सुब्बा हस्तदल शाही गई त्यससित ठूलो लडाईं गरे । त्यहाँ जित गोरखाको भयो । हाँसीलाई पत्नी साथमा लिएर सुब्बा हस्तदल शाही कुमाडमा चौतरिया बम शाहसंग सामेल हुन आए । त्यस बखतमा फिलंगीको गारत कटारको बाटो चढ्दा गणनाथका टिप्पामा उछिन्न भनी सुब्बा हस्तदल शाही, सरदार जय रोक्याया र सरदार रणशूर कार्कीहरूले तीन चार सय लशकर लिई गए । बीचबाटमा भारी लडाईं हुँदा बिग्रन गयो र सुब्बा हस्तदल शाही र सरदारले पाँच सात सय वैरीका फौज सखाप पारी आफूसमेत त्यसै लडाईंमा परे । सरदार भक्ति थापा र सुब्बा प्रह्लाद गुरुङ आफू सूर्यगण्डीमा बसी लोहारभन्ज्याङमा एक एक कम्पनी फौज विकट राखेका थिए ।

यस्तै अवस्थामा रातमा डाक हात्र ७ मुख गरी अंग्रेज आयो । गोरख, रामदलसमेत १०११५ कम्पनी फौज साथमा लिई काजी अंबरसिंह थापा पूर्व मोहडा गरी चढे । सिंहनादसमेत ८१० कम्पनी साथमा लिई सरदार भक्ति थापा पश्चिम मुख गरी चढे । लडाईं जोरिँदा दिनभर बन्दूकको लडाईं भयो । गोरखाको जमादार तुलवीर

खंडका, रामदलको कोतेसमेत ५०।६० जना खती भए । सरदार भक्ति थापा, जमादार भीमराज थापा, जमादार गंगाराम कार्की, जगदल थापासमेत हुदा सिपाही गरी ५०।६० घायल भए । अंग्रेजका सय छबीस खती भए । दुइ तीन सय घायल भए ।

त्यसपछि त्यसै रातमा भारदारहरू सामेल भई दोहोरो पारी हान्ने सल्लाह गर्दा गोरख, रणभीमसमेत ८।१० कम्पनी साथमा लिई रात बिहाउने बखतमा काजी अम्बरसिंह थापा एक मुखबाट र सरदार भक्ति थापा, सुबेदार हृदयसिंह थापाहरू रामदल, सिंहनादसनेत ८।१० कम्पनी साथमा लिई लोहारभन्ज्याङको बाटो गरेर अर्को मुखमा चढ्दा भारी लडाईं भयो । सरदार भक्ति थापालाई गोली को घाउ लागेको थियो तापनि कति वेदना नमानी "लौ जवान हो !" भनी मुखले खूब भरोसा दिई सिपाहीहरूलाई सुन्याउंदै र बढाउंदै लगेका तथा आफू पनि बढ्दै गएका थिए । त्यस लडाईंमा आखिर रामदलको सुबेदार हृदयसिंह थापा र २०।२५ जमादार तथा तीन चार सय सिपाही खती हुंदा गोरखातर्फका लश्कर पछि हटे । अंग्रेजको साहेब जनरल गारनले "सरदार भक्ति थापा गोरखाका जमादारी मानिस हुन् । तिनलाई नमान्नु, पक्रेर ल्याउनु । पक्रन सकेनौ भने मात्र शिर काटेर ल्याउनु" भन्ने उर्दी दिई पक्रन पठाए । उनले पक्रन नदिई दुइ चार जवानलाई तरवार चलाएर क्षति गरे । यसले पक्रन दिएन, अब यसलाई नमारी भएन भनी तरवारले हानी सरदार भक्ति थापालाई मारे । अब शिर काटी लान्छौं भनी शिर काट्न खोज्दा सरदारका दुइ मुखिनीले सरदारलाई अंगालो हाली शिर काट्न दिएनन् र 'राम राम' पढी सती भए । अनि त्यस लासलाई दोसल्ला ओढाइदिए । त्यस लडाईंमा अंग्रेजका फौज पनि पाँच सात सय खती भए । दुइ तीन सय घायल भए ।

त्यसपछि चौतरिया बम शाहले ङुलघाटको सांघ गरी जनरल गारनसंग घा गरे । सोही बेहोराबारको काजी अम्बरसिंह थापालाई पनि तिमिले पनि घा गर भन्ने चिठी पठाए । उनले पनि नुनिया अत्तरसंग घा गरे । अनि उनले 'गणनाथका टिप्पामा सुब्बा हस्तदल शाही पर्दा बम शाहले गानरसित घा गरेछन् । यहाँ मतर्फ सरदार भक्ति थापा पर्दा र काजी अजम्मर पन्त वैरीतर्फबाट पक्रिदा तथा रैयत

पनि अंग्रेजसंग मिलन जाँदा यी तीन कुराले गर्दा मैले पनि नुनिया अत्तरसित घा गरें । तिमिहरूले पनि जनरल माडिल साहेबसंग घा गर" भन्ने चिठी लेखी काजी रणजोर थापा, काजी जसपाउ थापा, काजी रेवन्त कुवर, कपतान वीरभद्र कुवर, सरदार भैरवसिंह बस्नेत र बूढाकाजीलाई पठाए । गंगाराम कार्कीले चिठी लिई आउंदा उनीहरूले पनि जनरल माडिल साहेबसंग घा गरे । त्यति भएपछि ७२ साल ज्येष्ठका १० दिन जाँदा फौजले किल्ला छोड्ने मध्येसको बाटो गरेर डोटी डडेलधुरामा चौतरिया बम शाहकहाँ सामेल भए । अरू सबै भैभारदार नेपाल आए, चौतरिया बम शाह भने डोटीमै बसे ।

७१ सालमा कर्णेल उजीरसिंह थापा भारदार र लश्करहरू लिई पाल्पाका नवकोटगढीमा बसेका थिए । कम्पुका लेफटेन अम्बर अधिकारी कम्पुका ५ पट्टि लिई, कुम्भेदान कृपासुर थापा र दलखम्ब थापा सबुजको ५ पट्टि र गुरलबक्स कम्पनीको दुइ सय जवान लिई तथा काजी वीरभंजन पांडे गोरखाका थरघर, ढाक्रे, जागीरेसमेत लिई यी तीन अफिसर बुटवलका जितपुरगढीमा बसेका थिए । त्यसै बखतमा अंग्रेजको उर्दी जनरलले नौ हजार गौरा नालबन्दी र फिलंगीका कर्णेल तथा कनकनिधि तेवारीका बाबुछोराका साथमा रहेका पाल्पाली फौजसमेत साथमा लिई सिंहविहारमा खलंगा हाली बसेका थिए ।

त्यसका दुइ दिनपछि ज्योतिषी भगीरथ जैसीले हेरेको साइत पौष वदि १ रोज ३ का दिन उर्दी जनरल र उसका भाइ कर्णेलले पाल्पाली काजी कनकनिधि तेवारीका बाबुछोरा अगुवा पारी पाल्पाका जितपुरगढीमा चढाउ गर्दा त्यहाँ भारी लडाईं भयो । नवकोटगढीबाट सबुजको ५ पट्टि र अरू जागीरे ढाक्रे गरी सात आठ सय लश्कर साथमा लिएर कर्णेल उजीरसिंह थापा गुहार आए । कुम्भेदान कृपासुर थापा, जमादार भीमसेन देउजा, जमादार सुरवीर बोहरा, जमादार जसिवन्त शाही, जमादार बुद्धिबल राना र अरू हुदा सिपाहीसमेत पचास साठी जवानले तंगी तरवार लिएर गढीदेखि वैराई दोहरातर्फबाट तरवार पर्दा गोरखाका कुम्भेदान कृपासुर, जमादार भीमसेन देउजा, जमादार सुरवीर बोहरा, सबुजको हवलदाररण शूर बानिया, सिपाही हुंसबीर अधिकारी, थरघर नकुल बानिया, जुडे बस्नेतहरूले दुइ तीन सय वैरीको फौज नोकसान गरी

आफूहरू पनि लडाईंमा परे। खती हुने जंमा ५०।६० जवान भए। जमादार जसिबन्त शाही, जमादार बुद्धिबल राना भादि हुदा सिपाहीहरूले वैरीका धेरै जवान मारी फिरे। अंग्रेजतर्फका कर्णेल साहेब र पालपाली काजी कनकनिधि तेवारीका बाबुछोरा, गोरा पल्टनका सय छबीस जवान र काला पाँच सात सय जवान फौज खती भए। घाइते यति भए भन्ने ठेगाना भएन। परिणाममा जित गोरखाको भयो। त्यसपछि अंग्रेज भागी उसै रात आफना खलंगा सिमराहामा गई बस्यो र भोलिपल्ट बिहानीपख रातैमा भागी गयो।

यता कृपासुर थापाको खानगी खाली भएको हुनाले उनका दाजु जयसुर थापा बुटवलमा हाजिर हुँदा उनैलाई दिए। यसै साल चैत्र शुद्धि ८ रोज ३ का दिन अंग्रेजले २२ फणी भएको तोप ल्याई कुसुमघाटमा बसेर बुटवलको दरवारमा हान्दा लाग्यो र दरवार छिन्नभिन्न पारिदिई लश्कर बुटवलमा चढायो। त्यस बखतमा गोरखाका दश बाह्र जवान सिपाही मात्र बुटवलगढीमा बसेका थिए। अरू पाँच सात सय लश्कर साथमा लिई कुम्भेदान जयसुर थापा नमकका फाडीमा बसेका थिए। अंग्रेजको अघिल्लो मोहडा बुटवलका आडमा जोरियो र गोरखालीहरूले एक सलुक लगाउदा अंग्रेजका सब फौज भागे। त्यसकारण लडाईंमा जित भयो।

शाके १७३७ मार्ग महीनामा नेपालतर्फबाट कर्णेल रणवीरसिंह थापा मुखत्यार भई क्षणपुरमा बस्न जाँदा त्यहाँबाट प्रसादसिंह बस्नेत र सरदार बखतसिंह बस्नेतले बज्रवाणी, भैरव र वीरदल पल्टन लिई बारागढी हान्न गएका थिए। मौसर नपर्दा त्यसै रह्यो। श्रीनाथ कंप् ५ पट्टि र देवीदत्त पल्टन एक फयर लिई कपतान सर्वजित थापा र लेफटेन पृथ्वी हमालले अरू धेरै फौज लिई समनपुरमा गएर रातमा डांक हान्दा दुवै ठाउँका अंग्रेजहरू साफसंग काटिए। पर्सा समनपुरमा वैरीको फौज आउंदा कपतान शमशेर राना र कपतान वीरकेशर पांडेलाई श्रीनाथ, कालीबक्स, लेवीदत्त, वीरभद्रजंग यति फौज साथमा दिएर खटाई पठाए। ७१ साल पौष वदि ६ रोज ७ मा उनीहरूले तरवार मिसी भारी लडाईं गरे। गोरखातर्फका ढाक्रेसमेत गरी सत्तरी जना खती भए। दुइ सय उनसट्टि घायल भए। वैरीतर्फका गोरा तिलंगा अठार, बनियां बगाल

गरी पन्ध्र सय बाह्र जम्मा पन्ध्र सय तीस खती भए। घायलको ठेगाना भएन। यस लडाईंमा हात लागेका वैरीका खरखजाहरू मेजर गुणवन्तले हिसाब लेख्दा तोप ३, बन्दूकमा अंग्रेजी १६९, फौसली ८४, दुइनाले ५, पेस्तवल ८, कराविन १, टोटावाल लस्करी ३, कुथी अवरट लागेको समेत जम्मा ३५०, संगिन २२६, लोश थान २९, टोप १०५, किरोच ३३, भाला ९, चप्रास ३२, दुविन २, घडी ३, पानीघडी १, पत्थर २१२७ गोली ७०४, गट्टा १८९२, पुलटवाल २, बाँसुरी ४, कलाट १ तमोर ४, हात्ती ४, ऊंट २, पालकीला ८, चादनी ३, बनाटको चुस्ता सुर्वा १४, मार्तवल १३, किताप ९, यति मालसामान नेपाल श्री ५ सरकारमा चढाई पठाए। जित गोरखाको भयो।

१८७१ सालमा बर्दवाणी कम्पनी लिई कपतान प्रसादसिंह बस्नेत पाल्पा गए। चौतरिया प्राण शाह, कर्णेल रणवीरसिंह थापा र काजी दलभंजन पांडेसमेत गोरख, कालीबक्स र श्रीनाथ कम्पूको तीन फयरसमेत भारी फौज लिई हिटोडामा बसेका थिए। चुरियाघांटी वैरीले लियो भन्ने खबर आउँदा ७१ साल फागुण वदि ३ रोज ६ मा कर्णेल रणवीरसिंह थापा कपतान वीरकेशर पांडे र कपतान बखतसिंह बस्नेतलाई फौज साथ लिई लडाईं गर्न खटाई पठाए। भिक्षाखोरीको चुरियामा भारी लडाईं भयो। त्यहाँ अफिसरका बेतजवीजले लडाईं बिग्रन गयो। अनि चुरिया छोडी अलि वर घांटीमा अधि आउने कपतान वीरकेशर पांडे, कपतान बखतसिंह बस्नेत र अरू जमादार, हुदा, सिपाही गरी ८९ जवान र ती कर्णेल, भारदार, पल्टन, फौजहरूसमेत भई भारी लडाईं हुंदा जित गोरखाको भयो।

फेरि ७१ साल फागुण शुद्धि १ रोज ४ का दिन शिखरकटेरी हरिहरपुरमा अंग्रेजले चढाउ गर्दा त्यहाँ भारी लडाईं भयो। त्यस लडाईंमा गोरखाली फौजले अंग्रेजको फौज मारेको गन्ती गर्दा खुकुरी तरवारले मात्र मारेको गोरा ३६, काला १८, जम्मा ५४, तोप बन्दूकले मारेका र घायल गरेका काला गोरा गरी १७०००, अरू फौज घायल २५०० ठहरिए। गोरखातर्फ खती भएका र घाइते भएका नयां गोरख कम्पनी, गोरख कालीबक्स कम्पनी, जेठा फयर, दोस्रा फयरका गोलन्दारसमेत २१७ ठहरिए। ढाक्रे भई हानमार गर्ने खती भएका र घाइते भएकाहरूलाई श्री ५ सरकारबाट बक्सेको वस्तु ७२ साल

फागुण शुदि २ रोज ५ मा मेजर गुणवन्तलाई लेखाई कप-
तान शमशेर रानाले बाँडिदिए ।

त्यसै अवस्थामा जनरल अख्तरलोनी संहैबले केही
लशकर लिई मकवानपुर माडीमा आएर हाभ्रातर्फका वकील
चन्द्रशेखर पाध्यासंग बातचित गर्दा घा सलूकको बन्दोबस्त
भयो र लडाईं माकुम गरी काजी बरतवारसिंह थापा र
टकसारी चन्द्रशेखर पाध्याले अंग्रेजलाई लेखिदिएको करार-
नामाको बेहोरा यस्तो थियोः—

लिखित काजी बख्तवारसिंह थापा, टकसारी चन्द्रशेखर
पाध्या आगे मकवानपुरगढीमा चन्द्रशेखर पाध्याले अहद
नाघेको क्षमा जनरल अख्तरलोनी साहेब बहादुरले हाजिर
गर्दा जनरल साहेब बहादुरले फर्मायो कि यस बखतमा यो
अहद मंजूर गर्नाको लाट साहेब बहादुरको हुकुम छैन यकिन
वराट साहेब बहादुर लेयठ साहेब बहादुर पनि बक्सिस गर्ने
छैनन् म पनि छैन । उस कुराको बिनति लाठ साहेब बहा-
दुरले फर्माउँदा सोही बातबाट कबोल गरी काजी बख्तवार-
सिंह थापाले र टकसारी चन्द्रशेखर पाध्याले कबोल गरी
राजीनामा लेखी जनरल अख्तरलोनी साहेबछेउ दाखिल गर्नु
इति संवत् १८७२ फागुण शुदि ५ रोज २ मुकाम मकवान-
पुर शुभम्

यति भएपछि चुरियादक्षिण कौशिकीदरियावपश्चिम
उदियापूर्वको तिमीले खानू भनी उहाँको सवाल जनरल
अख्तरलोनी साहेबलाई सौपी बडा साहेबको अहदनामा
थनि श्री ५ महाराजका हजुरमा चढाई पठाए । त्यसपछि
तिम्ब्रो वकिल हाभ्रो दरवारमा र हाभ्रो वकिल तिम्ब्रो दर-
वारमा रहून् भन्ने बन्दोबस्त बांधी जनरल अख्तरलोनी
साहेब लशकर लिई आफ्ना मुलुकतिर फिरे । त्यहाँका जगा
जगामा रहेका भारदार र लशकरहरू सबै लिई सेनापति-
हरूले चैत्र महीनामा दरवारमा आएर श्री ५ महाराज
गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह बहादुरका हजुरमा हाजिर भई दर्शन
गरे । ७३ साल वैशाख महीनामा अंग्रेज बहादुरको वकिल
भई बालु साहेब नेपालमा आए । यहाँबाट टकसारी चन्द्र-
शेखर पाध्या वकिल भई कलकत्तामा गए । त्यसपछि अंग्रे-
जसित सिमाना संच्याउनालाई जनरल भीमसेन थापाले
मानिस खटाई पठाए । बादशाही फौजसंग श्री ५ सरकारका
प्रतापले यस्ता तरहसंग जगा जगामा लडाईं फल्य गरी

आफ्ना सिलसिलाउ (खुशीराजी) संग धाकी बन्दोबस्त
गरेका हुन् । अब अंग्रेजसंग सलूक भएपछि भएकी करार-
पत्रको बेहोरा यस्तो थियोः—

बादशाह (सरकार कम्पनी) को लशकरको ठूलो सर-
दार औ सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरका हिन्दुस्थानका
मुलुकका तालुकमा भएका मुलुकको बन्दोबस्त गर्ने हिन्दुस्था-
नको शनैश्चरसमान दरवार भएका बादशाह कृपापूर्ण हजुर-
का खास वजीर ठूला नाउंका उमराउमध्ये छानिएका
नवाफ मुस्तनावमु अल्ला अटिकाव असरफुल मराउलाई
दमाएरा गवनैर जनरल बहादुरले अख्तियार दिएबमोजिम
कम्पनी अंग्रेज बहादुरका तर्फबाट ढांकर ठूला दर्जा भएका
बढिया बडो मान पाएका मुस्तहफेज दौलामुद् बेरुलमुलको
लेफटेन कर्णेल बडासाहेब बहादुर शमशेर जंगमाफत औ
नेपालका श्री महाराज गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह बहादुर शम-
शेर जंगबाट अख्तियार दिएबमोजिम तिनका तर्फबाट ठूलो
र बढिया मान पाएका श्री गुरु गजराज मिश्र र टकसारी
चन्द्रशेखर उपाध्यायमाफत गरी कम्पनी अंग्रेज बहादुरको
र नेपालका श्री ५ सरकारको बीचमा सलूक र मिलापको
करारपत्र यो लेखिएको भई दुस्त भयो सरकार कम्पनी
अंग्रेज बहादुरको र नेपाल सरकारका बीचमा लडाईं
ऊगडा परी गएको यो लडाईं नभई अघि जस्ता तरहसंग
दुवैतर्फको दोस्ती सदा सर्वदा चलिआएको थियो त्यस्तै
तरहसंग सलूक मिलापको स्रेस्ता र दोस्ती प्रीतिको बहाल
बढकारार रहोस् भनी दुवैपट्टिलाई आजभोलि मंजूर छ तसर्थ
तपसीलको दफा हरफबमोजिम सलूक र मिलाप गर्नाको
कबोल ठहयो ।

१, सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरको र नेपाल सरकारका
बीचमा सलूकको दोस्तीको स्रेस्ता र प्रीतिको दस्तूर
अब उप्रान्त सदा सर्वदा बहाल बढकारार रहनेछ ।

२, लडाईं नभई अघि दुवैपट्टिको संवालजवाफ परेको
दुवैको तकारी जमीनबापत नेपालको सरकारले दैद्य
गर्ने छाडीकन त्यो जमीनमा सदा सर्वदा अख्तियारी
चलाउनालाई सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरको हक
रहेछ भनी कबोल गर्दछन् ।

३, नेपालका सरकारले यो दफाबमोजिम तपसीलमा लेख-

एको सबै जमीन कम्पनी सरकार अंग्रेज बहादुरको अहल्कारहरूलाई सदा सर्वदा अख्तियार चलाउनालाई सपुर्द गर्दछन् ।

१, कालीनदीको र रापतीनदीका बीचमा भएको तराईको सबै जमीन ।

२, रापतीनदी र गण्डकीनदीका बीचमा भएको तराईको सबै जमीन ।

३, सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरको अम्बल बन्दोबस्त चलेको अथवा चलन लागेको गण्डकीनदी र कोशीनदीका बीचमा भएको तराईको सबै जमीन ।

४, मेचीनदीका बीचमा भएका नदीका तराईको सबै जमीन ।

५, खदी औ नगरीको जमीन औ मोरङदेखि पर्वतमा माटो भएको नगरकोटको घाट औ त्यो घाट र त्यो नगरीको बीचमा भएको सबै जमीन पार गरी यति जमीनसमेत मेचीनदीका पूर्वपट्टिका पर्वतहरूका भित्रको सबै जमीन ।

४, यी सबै जमीनबाट यस करारपत्रका तारीखदेखि ४० दिनका बीचमा सरकार नेपालको फौज उठी जानेछन् । माथिका दफाबमोजिम सरकार अंग्रेज बहादुरको अहल्कारहरूलाई सपुर्द भएको जमीन छुट्टिई गएको हुनाले नेपाल सरकारका कोही कोही सरदारहरूले भादारहरूलाई नोक्सान (घटी) पठ्ठ भन्ने अर्थले त्यसका सट्टाको निमित्त नेपाल सरकारबाट जुन जुन सरदारहरू भारदारहरूको नाउ लेखी भागको टेपान लगाई आउंदा उन उन सरदार भारदारहरूका निमित्त वर्षको दुइ लाख रुपियाँ नगदको डबलसित आफना सरकारबाट मुकरर गरी तिमीहरूको नाउ लेखिई आउनेबित्तिकै नवाफ असराफले उमराउ लाउन्डभाई गभर्नर जनरल बहादुरका मोहर दस्कतले तिनीहरूका भागको सनद दिएजाला भनी अंग्रेज बहादुरका अहल्कारहरू कबोल गर्दछन् ।

५, नेपाल सरकारका कालीनदीको पश्चिमपट्टि भएका सबै मुलुक आफना तर्फबाट पनि आफना सन्तान अंसियार

नायकहरूका तर्फबाट पनि सन्तान दरसन्तान छाडी सबै तवरका दाबाबाट हात उठाई त्यस मुलुकसंग र त्यहाँ बस्नेहरूसंग कुनै तरहको इलाकार र सरोकार राख्नेछैन भनी कबोल गर्दछन् ।

६, सुखिमका राजाका हकमा त्यसको मुलुकबापत कुनै तरहको रोकटोक गर्नेछैनौ भन्ने नेपाल सरकारबाट कबोल गर्नुहुन्छ । कदाचित् सरकार नेपाल र सुखिम राजाको दुवैपट्टिका कारिन्दाहरू र रैयतहरूका बीचमा फगडा तक्रार पन्यो भने सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरको अहल्कारहरूले तेसर विजस्त फेस गरिदिन म त्यो कबोल मंजूर गरूला भनी नेपालका सरकारबाट कबोल गर्दछन् ।

७, सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरका अहल्कारसंग नसोधी इङलिशस्तानको मानिस भए पनि अंग्रेजको मानिस भए पनि चाकर तोकर राख्नेछैन भनी नेपालका सरकारबाट कबोल गर्नुहुन्छ ।

८, आजभोलि दुइ सरकारका बीचमा चलेको सलुक मिलापको स्रेस्ता दोस्ती प्रीतिको दस्तूर बन्नियो रही दिन-दिन बढ्दै जानालाई दुवै सरकारका तर्फबाट दुवै दरवारमा वकिलहरू तैनाथ रहून् भन्ने कबोल ठहयो ।

९, यो नौ दफामा भएको करारपत्रमा यस तारीखदेखि १५ दिनका बीचमा नेपालका सरकारको मोहर दस्कत भई लेफटेन्ट कर्णेल वराट साहेब बहादुरलाई दिएजाला । औ यस करारपत्रमा लाउन्ड भाइरा गवर्नर जनरल बहादुरको दस्कत मोहर गराई २० दिनका बीचमा जति सक्थो चांडो गरी नेपाल सरकारछेउ पुन्याउंला भनी लेफटेन्ट कर्णेल वराट साहेबले कबोल गर्दछन् । यो करारपत्रको बेहोरा अंग्रेजी संवत् १८१५ डिसेम्बर महीनाको २ तारीख शनैश्चर वारका दिन हिजरी सन् १२३० जिहज महीनाको २९ तारीख विक्रम संवत् १८७२ सालमा लेखिएको हो ।

श्री ५ महाराजलाई तराई फिर्ता गरिदिई मुकदमामा हिनवल इषाड गाडनर साहेब बहादुरले आफना सहिछाप गरी श्री ५ सरकारमा पठाइदिदा त्यसैबमोजिम सरकारमा मंजूर भई सिमानाबन्दी भएका करारपत्रको बेहोरा यस्तो श्रियोः-

नेपाल सरकारसंग मिलाप र खातिर गर्नुपर्ने हुनाले अगाडिका करारपत्रमा लेखेका जुन जुन कबोलबापत नेपाल सरकारलाई तकलीफ हुन्छ त्यो माकुम हुन पनि सक्छ भनी सरकार कम्पनी अंग्रेज बहादुरका अहलकारहरूलाई सौंपनु भई त्यो जगा बढिया रहेछ भनी बुझ्नुभएका तराईको मुलुक नेपाल सरकारको मन राख्नाका निमित्त फिर्ता गरिदिएको हो तर यो कुरा संकतुहोला के भने तेह्रौँतको र सारंगको जिल्लामा भएका तक्राजी जमीनबाहेक औँ सरकार कम्पनीका अहलकारहरूलाई सपुर्द भएपछि जजसको हक ठहरी सरकार कम्पनीबाट बक्सिस भएको होला सो जमीनबाहेक कोशीनदी र गंडकीनदीका बीचमा भएको तराई जस्ता तरहसंग लडाईं नहुँदै अगाडि नेपालको अम्बल कबुजा तालुक रहेको हो त्यस्तै तरहसंग सबको सब फिर्ता गरिएला सरकार कम्पनीबाट मानिसहरूले पाएका जमीनलाई आफ्ना सरकारमा राख्नानिमित्त नेपाल सरकारमा मंजूर गर्नुभयो भने अर्को जमीनसंग त्यसको सट्टा गरिएला औँ यो कुरा पनि संकतुहोला के भने तेह्रौँत जिल्लामा धेरै दिनदेखि तक्राज परेको र तक्राजी जमीन धेरै छुँदै पनि सरकार कम्पनीका अहलकारहरूले तिह्रौँत जिल्लाको तक्राजी जमीनहरूबापत अंग्रेजी १८१२ विक्रम १८६९ सालमा भएका फौसला मजूर राखी त्यसबाहेकको छोडिलियां कस्तो भने जस्ता तरहसंग उस सालमा फौसला र सवालजवाफ ठहरेको हो त्यही फौसला र सवालजवाफ आज पनि बाहाल बढकरार रहनेछ औँ तक्राजी जगा र नयां सिमाना बनाउनाका निमित्त दुवैपट्टिका तजवीजले लागेको जमीनबाहेक गंडकनदीको र रापतीका बीचमा भएको तराईको जमीन कुन भने गंडकनदीदेखि गोरखपुर जिल्लाको पश्चिम सरदसंग स्युराज र बुटवलको तराईको जमीनसमेत पनि जस्ता तरहसंग लडाईं नहुँदै अधि नेपालतालुक थियो त्यस्तै तरहसंग दरोवस्त फिर्ता गरिदिएला औँ नपायुंजेल दुवै सरकारका बीचको सरहदको बडिया डबलसंग ठेगाना लगाई दक्षिणपट्टिका जमीन सरकार कम्पनीका तालुकको औँ उत्तरपट्टिका जमीन नेपाल सरकारका तालुकको छ भन्ने थाह नभई अलग दिई खानुपर्ने गरी सिमानाको पर्खाल सांघ गरी बनाएदेखि बढिया हुनेछ औँ कदाचित् जमीन कोही बांगो हुनाले सिमानाको पर्खाल बनाउन भएन भने मुनासिबबमोजिम कठिन नपर्ने माफिक कोही खण्ड जमीनसंग जमीनहरूले सट्टा नगर्नु औँ यस सरकारका तालुकको भए पनि नेपाल सरकारका तालुकको भए पनि सिमानाका

नजीकमा भएका कोही जमीनदारका जमीनदारीको केही जमीन सरहद बनाउने बेलामा दुइ सरकारका अंबलभित्र आयो भने सदा सर्वदा कगडा र दुवै अमालको टन्टा भेटाउनानिमित्त अमीनहरूले आफूसको सल्लाह बमोजिम त्यो जमीन सट्टा गरी एकै अम्बल र एकै इलाकामा राख्न औँ तराई फिर्ता भएपछि नेपाल सरकारका कोही एक भारदारलाई खर्चनिमित्त तराईका सट्टामा वर्षे दिनको दुइ लाख रुपियां सरकार कम्पनीबाट दिनु भनेको पनि माकुम होला भन्ने कुरा नेपाल सरकारबाट कबोल मंजूर गर्नुहोला औँ तराई फिर्ता भएपछि त्यहाँ बस्ने मानिसहरू लडाईंका बखतमा सरकार कम्पनीसंग सामेल थिए भन्नेबापत तिनीहरूलाई शास्ती हुनेछैन औँ कदाचित् खेती गर्ने रैयतबाहेक त्यहाँका कोही मानिसले आफ्ना जमीनदारीको जमीन छाडी सरकार कम्पनीका अम्बलदारीमा जान खोजे भने त्यसलाई मनाही हुनेछैन भन्ने कुरा पनि नेपाल सरकारबाट कबोल गर्नुहोला यो सबै बेहोरा नेपाल सरकारबाट मंजूर भए यसै कागजले नाप र सिमाना खडा गर्नाको काम होला औँ सिमानाको बन्दोबस्त दुरुस्त भएपछि यसै कागजमा लेखिएको बेहोराबापत दुवै सरकारका दस्कदले सनद लेखी त्यसमा दुवै सरकारको मोहर गरिदिनु गरिएला अंग्रेजी सन् १८१६ डिसेम्बर महीना विक्रम संवत् १८७३ साल पौष महीना चार तारीख आदित्य वार शुभम्— -

यस्ता तरहको बन्दोबस्त भएपछि अंग्रेजको र गोरखा सरकारको दिन दिन दोस्ती प्रीति बढेको हो । ७३ साल वैशाख महीनामा नेपालमा आएको अंग्रेजको वकिल बालु साहेबलाई शहरका उत्तरभागमा ठवहेलका समीपमा राखे । यी राजा बडा शान्त स्वभावका हुनाले वैष्णव धर्म व्रतमा रही देवतालाई बलिदान दिन आवश्यक परेको कार्यबाहेक भंगेरापर्यन्त पनि त्यसै जीवघात गर्दैनथे । खसी आदि मार हानी खान दरवारभित्र माकुम गरी भंगेरा परेवा नमान्नु, गुलेली नहान्नु, मार पनि नहान्नु भन्ने उर्दी दिदा पनि मार हान्ने, गुलेली हान्नेहरूलाई पत्नी सजाय गर्दथे । तसर्थ त्यस्तो काम गर्न पनि माकुम भयो । यी राजाले टुंडिखेलमा फलामको ढोका र लामो पाटी बनाई शोभा गराए । नेपाली संवत् १३० सालमा हनुमानढोका सुनको ढोका गरी बनाए । नासलचोकको भित्र बाहिर सबै ठाउँमा मच्छेगाउंका ढुंगा ल्याएर छापी सुग्धर गराए ।

क्रमशः

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

नं. २१

उप्रान्त ग्रहणमा ... २ ... नुहावन जांदा कहलुन्या राजाले मछेउ भन्याको समाचार रणजीतसि जाई कास्मेरको भरमगढ किल्ला हात्त जांदा दुई हज्जार पचिससै जवान रणजीतसिको षर्च पनि भयेछ, सिकस्त षाई लश्कर वर सरिरहेछ, आजकाल रणजीतसि आफ्ना गोल्दार सिपाहिका डेराडेरा जाई कसैलाई विर्ता दिउंला, कसैलाई ५।७ हज्जार रुपैयाँ दिउंला, कसैलाई दर्माह बढाई दिउंला, काश्मेर लिई देउ भनि भन्न लागीरहेछ, यो सावन भदौमा केही भयो त भयो, भयेन भन्या लिनु गाह्रै छ भन्या समाचार छ भन्या रणजीतसि काश्मेरमा चढदा कावेलको पनि घर सचियो, फत्ते षांको लश्कर पनि काश्मेर आयो भन्या षवर छ, अब उप्रान्त जो षवर आउंला सो विन्ति लेषुला, वाकि आषाढ वदि १४ रोज ५ मा पठाउनुभयाको कृपापत्र श्रावण शुदि ५ रोज ५ मा आइपुगयो, हरप हरप हेरि शिर चह्यायां, वटौल सिउंराजमा फिरंगी चढचाको अधि बुढाकाजीलाई आयाको समाचार सुनावनुभयो र पनि ताहांको संदेह मान्याको थियेन, अवर मलाई आयाको कृपापत्र देषदा ताहांको संदेह फिक्क कत्ति रहेन षातिरदारी भजां ... ३ ... को मेहेरले र षामिदको प्रतापले सर्वत्र फत्त हुन्याछ, अजि जानि नजानि लेष्याको माफ भयाजाला, ईति सम्वत् १८७१ साल मिति श्रावण सुदि ६ रोज ६ मोकाम अकि शुभम्--

ईत सेवक वन्दा जसपाउं थापाको वंदगी कुणैस सलाम सलाम सलाम शुभम्--

नं. २३

श्री ५ सर्कार

१

श्री देवदेवता

२

ज्मादार सुरविर थापा हल्कारा हरिदत्त पांडेले लाहु--
वाट ल्यायाको षवर फर्द--
उप्रान्त वैशाषका २ दिन जादा षलीता ली लाहुर पुग्याध्युं.
रणजीतसि ढोडेवागमा वस्याका रह्याछं. पुग्याका भोलीवेर
राजा ध्यानसीसंग भेट मुलाकाट भयो. राजा गुलाफसीका
नाउको षत् राजा गुलाफमीं पेसवर गयाको रहेछ र उनका
भाइ राजा ध्यानसीका हात सौपन्या काम गरियो, षत्
षोली हेरी पेसवर दान्यूसंग पठायो, अनेत्र देसदेसावरबाट
षत पत्र आउदा गुलाफसी ध्यानसी सुचेतसी हिरासी इ ४
का नाउमा आउदा कलापबहादुरसि राजा भनी लेषी
आउदो रहेछ जाहां गोर्षा १ बाट गयाको षतमा
सर्दार गुलाफसी भनी लेष्याको रहेछ र बहुत कोमली भै
दिक्दारी भया, अलीछिन् जवापसाल केही भयेन नहुदा
सर्दार भनी षतमा लेषियाको दोस् १ लाई चौतरी-
यालाई ज्मादारलाई कसैलाई छैन, यो वेकुव मेरो छ, मैले
अघीपछि जनाउ दियाको थियेन सो वेहोरा १ मा र
चौतरिया ज्मादारलाई पनि थियेन यो चुक् मेरो छ. माफ
हवस् भनी बहुत त्रहसंग अर्जुन थापाले हात जोरी विक्ति
गर्दा ढेरै वेरपछि वढिया हो. पाहाड पाहाड तिमी हामी
यकै हौ येस्मा केहि संदेह मानुपदैन, तिम्रो हात्तरो दोस्ती छ
तिमीहरूलाई सर्कारमा भोली भेट मुलाकात गराउला भनी
राजा ध्यानसिले भन्या र डेराडेरा गज्युं, भोलीवेर रणजीत-
सिका नाउको १ बाट गयाको षलीता र चौतरिया-
बाट गयाको षत ली अर्जुन थापास्मेत भै नै डेउढिमा वस्य-
का थिय्युं, रणजीतसिबाट आउ भनि भयालाई पठाउदा

उस वषतमा हरीप्रसाद अघी सन्धो र उमादार तसग आया को पनि होइन तलाई क्या चाहियो भनी अर्जुन थापाले भन्दा उसै कुरामा २ जनाको दागाबाजी हुँदा दुवैलाई आउनु हुदैन भनी वाहिरै रोकीया, हामी मात्र भित्र गै भेट मुलाकाट भै ... १ ... बाट गयाको पलीता चौतरियाबाट गयाको षतस्मेत सर्वे हाजर गन्थू. पलीता र षत सर्वे मुनसिले पढि सुनामा. चौतरियाबाट गयाको षत पढदा बहुत घुस भया, बेरैवेर षत हेदै सलाम गर्दै गर्दथ्यो चौतरिया कौन है भनी भन्या र ... १ ... का भाई बिरादर है भनी भन्या र ये बडे बडाआदमी है पुत्र है भनी रणजीतसिले चौतरियाबाट गयाको षत हेदै सलाम मात्रै गन्थी डोटि चौतरियाबाट गयाको षत देखी बहुत घुस भया. तिमिहरू नेपालबाट आयौ की डोटी चौतरियाबाट आयौ भनी सोध्या र डोटि चौतरियाबाट आयौकी हौं भनी विस्तार गर्दा चौतरियाबाट कति कुरा आयाको छ वस्तु भनी राजा ध्यानसिलाई सर्कार रणजीतसिले इसरा दियो र राजा ध्यानसिले उमादारहरूसंग बसी चौतरियाबाट कति कुरा आयाको छ सोधनुछ गर्नु भनी मुनसीलाई अहाया र उसै वषत् ७:८ हातको फर्क भै वहीनेरा बसी डोटि चौतरियाबाट कति कुरा आयाको छ विस्तार गर भनी मुनसीले भन्दा चौतरियाको यो मजि छ की. तिमि हामी हिन्दुस्तानी हौं, हिन्दुको धर्म यो हो की हिन्दु हिन्दुको येक बाक्ये एक मतलव् रह्या बढिया हुन्छ, सो अर्थ गोर्षा ... १ ... को र ग्राहा सर्कारको दोस्ती येक रहि येक मत रह्या बढिया होला भनी चौतरियाबाट मजि हुन्छ. भनी हामीले विस्तार गर्दा वेस् येस् कुराको सर्कारमा अजि गरौला भनी मुनसी उठयो र वही वषत सो विस्तार सर्कार रणजीतसिंग मुनसीले गन्थ्यो र वेस् बढिया गोर्षा ... १ ... का र हमारो येकी मत होगा दोस्ती पुत्र रहेगा काही वात्का संदेह मत् मानिये भनी छातीमा हात राषी रणजीतसिले इसारा गन्थो फेरि चाल नपाया जस्तो गरी माथवरसि काहा छ भनी सोध्या र हामी त सरासरी सर्कारमा आऊयू, हामीलाई षवर छैन भन्दा उस्मा पुत्री भै माथवरसी जस्ता नेपालमा अरू पनि छन् की भन्या र तेतीका आदमी तव हुन्छ भन्दा जड्मा यो माथवरसि कस्तो छ भनी सोध्या र ज उठ्याको वषत्मा कच्चा उमेर थियो ज भन्या गन्थ्याको छैन बेचनामा र ज गर्ला भन्या जस्तो छ भन्दा कवायेत्को कस्तो छ भनी सोध्या र कवायेत्को काममा भन्या तयार छ भन्या विस्तार गरियो, मैनाको हजार रूपैया दि माथवरसिलाई दिनानगरमा राष्याको छ भेट भन्या दियाको छैन

माथवरसीले लग्याका सौगाती माल् २ षतीत भवै वेला सराईको कोठिमा राषीछोडछ. सर्कार रणजीतसी वेराम हुदा जमान् वंद छ. आजकाल सवार घोडामा हुदैन षासुमा फिर्दछ. जवान वंद भयाको साचो हो की नकल हो केही कुरा गर्दा पनि इसारै मात्र गर्दछ. जबाफ साल कसैसित पनि ध्यानसी गर्छ. संवेप बुकनामा र अरेजसग मिलाप गर्दा फगत् रणजीतसी एक मात्र मिलाप गरी राषेछ. अरू सर्वे वाहिकै छ. उसै उसले अरेजलाई छलना निमित्त जवान् वंद गन्थाको हा की जस्तो लाग्यो. आपनु काम र कौनै कुरो रह्याको छैन वरोवर चल्दछ. रोकसोद हामीलाई चाडो भया बढिया हुदो हो भनी सवाल गर्दा अथा तुमारा रोकसोद जल्दी होगा भनी सर्कार रणजीतसीले भन्यो र उस दिन्को विदावारी भै डेरा गई यो २० दिनमा बोलाइ गोर्षा ... १ ... मा हात्रो फत्ये बोलाईदिया भनी सर्कार रणजीतसीवाट रोकसोद गरीदिया. उसका पांचौ दिनमा राजा ध्यानसीले भन्यो की गोर्षा ... १ ... वाट दोस्ती गर्छौं भन्या लदाक् हात्रो मुलुक छ पाहाडै पाहाड लदाक्को रस्ता गरी आउनु र लदाक्मा वस्न्या मुषत्यारसंग पगरी बदला गरी उनैले हामीसित ल्याउन्थ्या काम गर्नन् तव दोस्ती वेस रहला. ग्राहा जो आउछ येकै आया येकै कुरा हुन्छ र दोस्ती सपुर्त भै येक सल्लाह मत् रहि काम् बढिया हुन्छ. वषतैपीछे मानीस् बदलीदै आउदै गन्थ्या पछि ता कुरा बदलीन जाँछ र दोस्ती दुखस्त होइसक्तैन गोर्षा ... १ ... वाट ग्राहा जो आउछ सदा येक आदमी आया वेस होला. हरीप्रसादले र भरसक गोर्षाको पातलै कुरा पारी विगान लागीरहेछ. येस्तालाई त वकील् पठाउछ भनी राजा ध्यान सीले हामीसित भन्थ्या. राजा ध्यानसीका भलाआदमीहरू क्या भन्थ्या की तिमिहरू जो आउछौ केहो वेबस्था वाघी जादैतो केही कुराको कौमल् धर्म भयापछि फेरि फेरीको दुष पाइनेनहो भनी भन्थ्या पोरका साल अर्जुन थापासग राजा गुलाप्सीले भनेछ की गोर्षा ... १ ... मा कुन कुन चीज सौगात् पठाजा बढिया हाल भन्दा कराबिन् दोसाला घोडा तर्कस कमान् लाहुरी वंदुकहेरु पठाया कसो होला भन्दा वेस् बढिया छ भनी भन्दा सत्र ताफा माल तथार गन्थाका रह्याछ र यो चीज माल् गोर्षा ... १ ... मा पुगी दानुतर्फको येक सल्लाह भयो भन्या गढ नाहान्का राजावाहिक् उपर राजा राजाहरूसंग घा सलुक वंदोबस्त सर्वेसित हात्रो भयाको छ. अरेजको सुगाठोरको र गुरुद्वारको २ छाउनी स उठाइदिउला भनी राजा गुलाफसिले भन्या र वेस् बढिया

भनी अर्जुन थापाले भन्दा तिम्रो मानिस् १ मेरो मानिस् १ सौगात्संग गोर्षा पठाउनु भनि सल्लाह भै गौगात् माल्लिन जम्बु गे विस् २० दिन बस्दा गुलाप्सी जंबु गैरह्याका वषत्मा वेंठ साहेव सर्कार रणजित्सीसग आयो र क्या भन्थो भन्था गोर्षाको गद्दीको मालिक हुन्था ता अर्क अंधा छ इनले उसै वलै मिची गद्दीका मालिक भैरह्याछं. हाल कावेलको मोहिम् चढनाको तयार छ. कावेलवाट फर्क्यापछि गोर्षाका गद्दीमा अंधालाई बसाउनाको वंदोवस्त गर्नुपर्न्याछ भनी वेंठ साहेवले रणजित्सीसग कुरा गर्दा सो कुरा जंबु गथाको राजा गुलाफसीले सुन्था र हाल सौगात्सग जान्था मानिस् विराम् भयो पछि पठाउला भनी उठी पेसवर गयो. फिन्थाको छैन भनी अर्जुन थापाले हामीसित विस्तार गन्था. गुलाफसी ध्यानसी सुचेत्सी हीरासीलाई फेरि पत्र आउदा सर्दार भनी लेखी आयो भन्था जवाफ केहि मिलन्याछैन कुरा पनि केहि हुन्याछैन अव प्रान्त इनहरूलाई पत्र आउदा राजा भनी लेषी आयो वेस् होला सर्वत्रैवाट राजा भनी लेषी आत्छ. औ राजा ध्यानसीले भन्था की गोर्षा वाट चिन जान्था वेलामा हामीलाई पनि षवर दिया सरसौगातस्मेत गरी हामीस्मेत येकै भै चीन जाउंला त्यो बषत्को षवर हामीलाई दिनु भन्था. अरेजका अर्थ पुरोजपुरमा जंगी मुलुकी लाठले रणजित्सीलाई पक्रनु भन्था वंदोवस्त अघी गन्थाको रहेछ. सिषको पनि सर्दार लोक पलटं सवले हामी लडनाको तयारी छीं हुकुम देउ भंदा रणजित्सीले भन्थो की तिमिहरू क्या गरीला गुरुका हुकुम जव होला तव म लडौंला भनी भंदा सर्दार लोग पलटं सव तयार भै आयाका थिया सर्दार लोग पलटं कसैले थाहा नाई रणजित्सी येकले वारी पुरोजापुरमा आई साठसीत मीलाप् गरी मुलाकाद गरी लाठस्मेत ली पारी फौज भयाका ठाउमा गया र सर्दार लोग पलटं गेह्ल षर्षजाना दौलतको तयारी बेषता रणजित्सीलाई चलायौ भन्था हामीलाई कलकत्ता पुन्यायाको षवरी पाइन्थाछैन. रणजित्सीलाई अले चलाउनुछैन भनी मुलुकी लाठले भंदा जंगी लाठले वेस् भनी सल्लामा आयो र रणजित्सीले दुवै लाठलाई लाहुरमा लगी आफना गडि किल्ला षर्षजाना दौलत सव असवाफको तमासा देषाया र अरेजले बुष मान्याछं. कसी बषत् कावेललाई मोहिम्को बषत् छ रस्ता बेह सीकारपुरको चौअत्री तिमिलाई दोअत्री हामीलाई जलालावादको आमदानी तिमिलाई भावलपुरको आमदानी हामीलाई पयो रस्ता देउ भन्दा वेस् भनी लेखी रस्ता सीपाले अरेज-

लाई दियो र अरेज पुरोजपुरबाट उठी गया. जादाजादे सीकारपुर जलालावाद भावलपुर सवै मिलापमा आया. जलालावाद ७ लाख भावलपुर १५ लाखको रहेछ. जलालावादको कौडी र सौगात् सीषसग दाषील भयो. अरेज षधारदेषी ३२ कोस् वढो पुगीरहेछ अना पानीको बहुत दुष छ हिंदुलाई ४ सेर मुसलवानलाई ३ सेर रुपैयाको पानी मिल्छ आधा बालु भयाको अनाज ९ सेर लिछ १२ सेर दिछ. बालु रेतीका पीडाले गल्ला फौज मरी गयेपु भयो. षान नपाउदा १० हजार हानी र उपर उठ सव फिन्थो. अरेज वीचमा अट्कीरहेछ. अरेज हामी मान्दैनौ. तिमि हामी मित्रे छौ सदेह मानुपदैन भनी तिमि भन्छीं भन्था तिमि मानी वसौंला भनी सीकारपुरमा लाहुरेमा आइरहेछ. अरेज कावेल पुग्न सक्थाको छैन. वेसवन्था दुराीले डाक हानी २ पलटं २ साहेव मारी २ तोप लुटी लग्या. इरानीहरू पनि उठी १० हजार सवारी फौज ली षध्वारको घाटमा आई वसीरहेछ. काभेलको वकील् पनि रणजित्सीसग वसीरहेछ. रणजित्सीले अघी तिमिलाई २५ हजार फौज दिउला भनी अरेजलाई भन्थाको रहेछ र वेंठ साहेव आफनो पलटं ली पेसवरको वाटो गयाको टांकवंद पुग्याको थियो. उस्तै वीचमा केहि कुरामा तलमाथि पर्दा १५ हजार दिउला भन्थो. १५ हजारमा १० हजार. १० हजारमा ५ हजार दिउला भनेछ सो पनि नदिदा टांकवंद पुग्याको वेठ साहेब फीरी आई अटक्का कीनारामा छाउनी हाली वसीरहेछ. केहि गरी अरेज कावेलवाट षक्यो भन्था उसै वषत् येस्को काम् देषीला भनी मैनाको हजार रुपैया दि मातवरसीलाई दिनानगरमा लुकाईराबेछ भनी अर्जुन थापाले र भलाआदमीहरूले भन्था. रणजित्सीको सर्दार लोग पलटं सव पेसवरमा जमा छ. लाहुर रणजित्सीका साथमा रह्याको र आफनु कंपु १ राजा ध्यानसी १ भैया-राम १ मुनसी अर्जुन १ संतराम १ तहवील् वेलीराम १ रामकृष्ण येति रह्याका छं. षड्गसी कास्मेरमा राजा सुचेत्सी जम्बुमा छ. नौनीहालसी सव फौज जमा गरी पेसवर वस्याको छ. रणजित्सीका अम्बल्भर जगा जगामा अरेजले डाक राष्याको छ. सीषका साथ लाहुरमा अरेजको वकील् पनि वस्याको रहेछ र हामीलाई देषता गोर्षाका लाहुर सर्कारमा भाडनाको नभा काम् छ तिनहरूलाई बाढामा पक्राइदिउला भनी अरेजका वकील्ले अर्जुन थापासंग भनेछ. अर्जुन थापाले भनेछ की केही माल षरीद र हिड केसर षरीद नभै पाहाणी जायाका हुन् वृत गोर्षाका दोषनम्

भनी जवाफ गन्यां भनी सो कुरा हामीलाई सुनाया तिमि-
हरू देसको वाटो नजानु पाहाडको वाटो जाउ भन्यो र
दिनानगरको रस्ता आउदा दिनानगरमा मातवरसिसग भेट
भयो र मेरा कुरा पनी केही गर्थ्या की भनी सोध्या र येती
येती कुरा भयाथ्या भनी रणजित्सीले सोध्याका कुरा र
मैले भन्याका कुरा सोही विस्तार गरीदियां र बढिजे भन्या
छौ भनी भन्या. डवल क्या छ भदा येक वषत् पेसवरतर्फ
गै तब भेट मुलाकात् गगौला भनी माथवरसि भंथ्या. दिना-
नगर वस्थाको छ. दिनानगरको रस्ता कागडा पुगी उता-
बाट फेरी ज्वाला करी ज्वालाबाट उत्तर गै रावलेश्वरको
रस्ता गरी चोरघाट पैल्याइ मसकका तारमा तरी बेलास-
पुर करी सुगाठोर निस्कि अरेजको इङ्लिस्या हौ भनी
जमुनाको घाट तरी गुरुद्वार निस्की गढकुमाउ आइपुग्युं.
अलमोडा लालकिल्लामा १५ सै भारी षजाना जंगी काम-
को ल्याई हुल्यो. देस देसवाट रसद फिकाई अन्मोडामा
जगेरा वरोवर वांदेछ. अरेजले येस्तर्फको तागीती गर्न
लागीरहेछ. पल्ट र साविक छ. येस्ता ब्रहसित पाहाड
पाहाडको रस्ता गरी डोटी उत्रन आञ्युं रणजित्सीं फगत्
दानपुन्येका धर्मले र... २... का समरणाले रणजित्सीं कह-
लायाको छ अर्को केही छैन ... २... का थान अनुष्ठान पुर-
श्ररण र दानदछिना विरामको सवव् भयापछि मात्रै न
लाष गरीसक्को अरु गर्दछ. यसैका पुन्ये प्रतापले यसको
आयु पनि बढिरहेछ. आट्याको काज पनि सव फत्य हुंछ
भनी लाहुरका सव भलाआदमीहरू भंथ्या भनी कहा इति
सम्बत् १८७१ साल मिति माघ ११ रोज ४ - - - - -

-०-

नं. २७०

अजि - - - - -
उप्रान्त वरेलिमा दंगा भयो भन्या षवर आयाको विजि-
निस अधि चह्लाई पठायको हो कति अर्थले यो कुरा
बढ्याको रहेछ भनि निस्तुक बुऊन हलकारा पठायथ्यु
उसले ल्यायाको षवर वरेलिमा टिककस नजा रकम साउदा
साहु महाजनको र तहसिलदार सिपाहिको दंगा भयेछ
अप्रासिले हात बलाउदा दंगा बढन जादा तरवार चलेछ,
बेपारि सहरका रयति पठान जमा भयाछं रामपुरको पनि
कोहि रोहिल्ला गयाछन् पहिलिभित जाहनावादको पनि
पठान जमा भयेछ केहीपले पनि कानपुर कलकत्ता मेरठ

मोरदावादबाट पलटं फिकायेछ, सहरवाहिर पुर्वतरफ पठान
पनि जमा भयाका रह्याछन् फेरंगिले तोप वंदुक चलायेछ
पठानले तरवार गन्याछन् ढाई तिन सय पठान पन्याछन्
तिलंगा पन्याको षुलि कुरा गर्न कोहि सक्तो रहेनछ अभि-
न्तर सोद्धा सये छविस तिलंगा पनि पन्या भन्थ्या, जो जो
मुख्य पठान थीया कोहि भरतपुर कोहि लषनौ कोहि राम-
पुर भागि गया उनको धनमाल जफत भयो. उस हुलमा
पस्याका थिजौ भनि २।३ सय पठानलाई पत्री झेलखाना
हाल्यो. सोहरा षवर भन्या यो षेलमा रामपुन्या पनि
सामेल छ भनि कोहि रोजमा रामपुरको उपर चढाई हुंछ
भन्या वोलि थियो. मथुरामा पनि येहि टिककसवाफत दंगा
भयो हाले भन्या टिककस जािर भयेन भन्या षवर ल्यायो
सुरत गुरु सुवेदारलाई चैतमा जा भनि छोडीदियेछ उसले
पनि टिकस लषनौपश्चिमको सबै सहरमा ल्यायो मथुरा
दर्शन गर्न हाआसगको ब्राह्मण १ जना र १ संन्यासिनि
गयाथ्या हामि दिल्लिदेषि वरेलि आईपुग्दा भेटाउन आया
मथुरामा पनि टिकसवाफत सहरवासिसित दंगा भयेछ तस्तै
मा मिरषाको सवार आईपुग्दा रयतिको मद्दत उनले गर्दा
हात चलाकि भयेछ र पलटंको छाउन वाहा थियो केहि
तिलंगा काटिया केहि भागि वरेलितरफ आयो वाहाको
छाउनी सव फुकियो भन्या षवर ल्यायाथ्या भनि कह्यो
दिल्लिमा वातसाहिको र फेरंगिको रूपैना पैसाको २ चलन
चल्याको रहेछ कहिले वादसाहिको कहिले फेरंगिको चलन-
मा वहा लागन्या षडवडे देषियो. जैनगर गैरहका राजा
लषनौवाला नवाप मीरषाको रणजित्सींको वकिल दिल्लि
वादसाहछेउ आई सवैले १ मतो राषनु भनि धर्म करार
भयो भन्या षवर ल्यायो उपर षवर पछि जो मिलला
विति गरि पठाउला संवत् १८७३ साल जेष्ठ सुदि रोज
मुकाम डडेलधुरा शुभम् - - - - -

इत वंसाहको सलाम् सलाम् सलाम् - - - - -

-०-

नं. ३८४

अजि - - - - -
उप्रान्त वरेलि रामपुर षवर बुऊनु करमषां ईमाम वकस
२ मुसलमानलाई पठायथ्यां असारका दिन २ जादा आई-
पुग्यो ईनले पायाको षवर वरेलिमा रोहिल्ला पठानसग
तकार पन्याको अजि विति गरि पठायाथ्यां निश्चय रहेछ

अधिवाटो फिलंगिको छोरा रोहिल्लाले काटिदिदा तोपको सलक लायछ ४।५ सय रोहिल्ला पठान परेछ फिलंगिको पनि सय असि परेछ भलामानिस यो हंगमा गर्न्या एक पठान एक वानिजा भागि लषनौ गयछ । पठानको छोरा पक्रि केलखाना हालेछ. अरु वरेलि रामपुर पहेलिभतका १।२ भलामानिस भागि लषनौ जादैछ वजार भन्या वंद छ. वजार छिक भनि फिलंगि भन्छ वजार छिक्याको छैन फिलंगिको वजार मात्रै छ. पहेलिभतमा २ साहेप सय छविस मानिस लि आयाको छ एक दुई माहाजन भलामानिसको घरको आलमालले घुस गरे. रामपुरको नवाफलाई मदत र षजाना माग्दा दियनछ. तिमीहरू यो काम नगर क्या षजानाले गछौं ऊ भनि नवाफले भन्दा पनि नमानि आपै आपै मत गरि गन्याछन्. यो सबै भयाको अध्यालो रकम लाउदा यो हंगमा भयाको रहेछ विज भन्या त्यो बुढि स्वानिलाई थिचि रगत काढ्दा ऊ कराऊन आउंदा भयाको रहेछ त्यो बुढि स्वास्नी मन्याको रहेनछ मथुराको फिलंगिको छाऊनि मिरषाको लस्कर ५।७ हज्जार पठान रोहिल्ला भै पोलिदियछ. रोहिल्ला पठान जिमिदार भन्या साहो जरजरारैरहेछ मालिक पायाको छैन मेरठामा गोराको पल्टन् २ कालाको पल्टन् १ रजवन १ हज्जार छ मथुरामा काला २ पल्टन् रजवान १ हज्जार छ डिल्लिमा १ पल्टन् १ हज्जार रजवन छ. वरेलिमा त्यो हंगमा हुंदा २ पल्टन् थियो आजकाल ६ पल्टन् २ हज्जार रजवन छ साहेव सब वाटुलो भैरहेछ इनहरूले भन्छन् फेरि हंगमा होला भन्छन्. दषिनि मिरषा रणजितसि भरतपुर जयेपुर जोनपुर तिलकपुर ईनि सबको घरमपत्र बन्दबस्त भयो डिल्लिमा कागतपत्र आयो वाछाईछेउ भनि एक भलामानिसले भन्यो भन्छन्. भरतपुरका राजाले रणजितसिलाई सतरुद्रा तन्यापछिको ज्या षर्च षजाना लागला म पुन्याउला त लस्कर लि आइजा मात्रै भनिपठायो भनि १।२ भलामानिस बोल्छन् भनि ई भन्छन् अषतरनुनिले लुदिया-नादेखि कलकत्ता गौरनलछेउ लेखिपठायछ लडाई मैले मान्या घा अकदिषि गर्नु गोर्षासग घा लडाई ज्या होला

मेरा हातदेषि होन्या हो भनि दुष मानि षठाउदा ताहाँको काजलाई छिक्याको हो ताहाँको बोल्या जस्तो उसले गर्नु नसक्दा ठुलो गारनलाई छिकि ताहाँको काजमा लायाको हो चौमासाभर लडाईमा कुप छ चौमासा गयापछि लडाई होला, गोर्षासग पनि भनि १।२ मानिस् बोल्थ्या भनि ईनिहरू भन्छन्. हिऊदोमा पश्चिमको लस्कर ताहाँलाई आयाको एता अरु फिन्याको छैन. गारण भन्या वंशाषमा वरेलिदेषि हिड्याको हो यता पुढो कहि अट्क्याको छैन हामि त ताहाँ आईपुग्यो हो भंथिऊ अब आईपुग्योहो नआई पुग्योको भया तेरे लषनौदेषि पूर्व कता छ यो जगा भन्या देस् देस्को षवर सुनिन्या जगा रहेनछ. आफुले पठयाको मानिसले ल्याया मात्रै अन्तदेषि आऊला आऊन्याजान्याले ल्याऊला भन्या जगा रहेनछ सब जगामा काजविसेसको मसान्त षर्च रह्याको छ. जाहाँ भारादार अधि रह्याको पनि थियन अब भारादार रहनुपन्यो त थोरावहुत मसान्त षर्च राषिवकस्या भारादार रह्या जस्तो होला. जाहाँ म आयादेषि नेगि जोगि तिर्थवासि फागु देस देसमा मानिस पठाऊदा षवर ल्याउंन्यालाई का पुजा गर्दा ६।७ सय षर्च भयो मसान्त थोरावहुत रह्या. जो जाहाँ वस्ला षामि-दको वन्या काममा लाई काज गरियला वाकि षामिदका काजदेषि थोरावहुत ढाक्या थाम्याथ्या ईनलाई पेटिया र लत्ताकपरा दिदा १७।१८ सय रुपिया दियां यो षामिदवाट वसनुभयाको हो अरु ढाक्या रह्याकै छन्. ताहाँ काजको सुर क्या छ वढिया छ भन्या ईनलाई थोरावहुत दि विदा दिनुपाया वढिया हुदोहो. पुगिआउछ भन्या वालि षर्चको तनुषा कही आमदानी भया होइआऊस्. वालि षर्च पुगि आयन भनि मजि आया सल्यानको हातिषेदाको पक्र्याको हातिमा १।२ हातिको तनुषा भै आया लोलोपोतो गरि घर इनिलाई पठाउन्या काम गरिदो हो मजि इतिसंवत् १८७३ साल मिति आषाड वदि ४ रोज ६ मुकाम डुल्लु शुभम् —

इत सेवक वन्दा जसपाउ थापाको वंदगी सलाम सलाम
सलाम - - - - -

ओं मणिपद्मे हुं

- हरिराम जोशी

स्मृतिमा ल्याउन सुगम होओस् भन्नाका खातिर कुनै पनि धर्म, दर्शन आदिको गूढ सारहरू खिची गरिएको संक्षिप्त-रूप रचनानै मन्त्र नामले विख्यात छ। यसै कारणले सृष्टिको पहिलो बिहानीतिर ऋचाको रूपमा विश्वका प्राचीन-समयको बृहत् ग्रन्थ वेदको सृजना गरिएको छ। ऋग्वेदका सूक्तहरूमा सर्वप्रसिद्ध सूर्यसम्बन्धी गायत्री सूक्त रहेको छ। त्यस्तै प्रस्तुत षडक्षरी मन्त्र महायान बौद्धजगत्को एक सुप्रसिद्ध मन्त्र मानिन्छ। वाल्मीकिले "राम" मन्त्रको निरन्तर जपद्वारा आफ्नो व्याधाजीवनमा गरेका पाप मोचन गरे जस्तै महायानजगत्का बौद्धमार्गीहरू यसको जति जति स्मरण गर्दै जान्छन् उति उति मनुष्यमा निहित पाप मोचन हुँदै गएर अन्तमा निर्वाण प्राप्त हुने विश्वास लिई उक्त मन्त्रअंकित मणि अथवा गतिले चक्रवत् घुमाइरहुनु आफ्नो पावन कर्तव्य संकल्पन्। प्रणीमात्रको कल्याणको उद्देश्यले प्रेरित भई षडक्षरी मन्त्रलाई अत्यधिक मात्रामा प्रचार गर्ने हेतुले त्यसलाई प्रस्तरमा अंकित गराई ठाउँ ठाउँमा प्रतिष्ठापन गर्दैछन्। यसरी महायानजगत्मा षडक्षरी मन्त्रले ज्यादै महत्वपूर्ण प्रभाव स्थापित गर्न सकेको कुरा निश्चित छ।

महायान बौद्धधर्मको पूर्वरूप चारौं, पाँचौं शताब्दी ई. पू. मै देखिएको थियो। त्यस समयदेखिनै अलौकिक बुद्धको कल्पना हुन लागेबाट उक्त तथ्यको पत्तो हुन्छ। दीर्घ निकाय ३२ सूक्तमा यक्ष र देवताहरूको संवाद बुद्धसित भएको वर्णन गरिएको छ। कथावस्तुका अनुसार वैपुल्यवादीहरू लौकिक बुद्धको अस्तित्वतकलाई इन्कार गर्दथे। (१) संघ न दान ग्रहण गर्दछन् न त्यसलाई परिशुद्ध गर्दछन्, न उपभोग गर्दछन् न त्यसलाई दिनामा महाफल नै छ। (२) बुद्धलाई दान दिनामा महाफल छैन। न

बुद्ध लोकमा आए न बुद्धले धर्मोपदेश गरे। (३) खास मतलबले मैथुनको सेवन गर्न सकिन्छ।" वैपुल्यवादको प्रसार प्रथम शताब्दी ई. पू. मै सिंहलद्विपमा पुगिसकेको थियो। अनि अन्धक औ वैपुल्यवादको सम्मिलित रूपको नाम महायान हुँदा महायान धर्मको प्रचार कममा कम प्रथम शताब्दी ई. पू. देखि राम्ररी भएको तथा बौद्ध मन्त्र-ज्ञानको विकासक्रममा १०० ई. पू. देखि ४०० ई. सम्मको धारणी मन्त्रकालमा अलौकिक बुद्धका सहायक आर्यावलोकितेश्वर आदि अलौकिक बोधिसत्वहरूको सृष्टि हुन लागेको थियो। ई. सन् ७९ को तक्षशिलाको रजताभिलेखमा बोधिसत्वको उल्लेख आएको छ। राहुलयात्राबलि २ भाग अनुसार लुम्बिनी उत्खननमा अनुमानित प्रथम शताब्दी ई. को बोधिसत्व अवलोकितेश्वरको एक सुन्दर मूर्ति प्राप्त भएको थियो। उत्तर प्राचीनकाल नेपालमा महायान बौद्ध धर्मको व्यापक प्रचार रहेको तथ्य तत्समयका बुद्ध एवं बोधिसत्वसम्बन्धी अनेकौं अभिलेख एवं मूर्तिहरूको प्राप्तिले थाहा हुन्छ। बोधिसत्वसम्बन्धी अभिलेख एवं मूर्तिहरूमा आर्यावलोकितेश्वरका मूर्ति एवं अभिलेखहरूको बहुतायत देखिएबाट आर्यावलोकितेश्वर त्यस समय ज्यादै लोकप्रिय बौद्धदेवता रहेको कुरा जानिन्छ। कुनै एक बिहारको नामनै आर्यावलोकितेश्वरको नाममा राखिएको कुरा गुप्त संवत् १८८ (५०७ ई.) को गुणैवर ताम्रलेखबाट विदित हुन्छ। आर्यावलोकितेश्वरका सुन्दर मूर्ति एवं चित्रहरू भारत एवं बोरोबुदुरमा पनि पाइएका छन्। अजन्तामा चित्रित पद्मपाणि अवलोकितेश्वर गुप्तकालीन भारतको एक सुन्दर चित्रकला मानिन्छ। त्यसमा चित्रकार बोधिसत्व अवलोकितेश्वरको वास्तवमा आदर्श-संसार प्राणीको दुःख एवं कैक्यगडामा उदासीन भइरहन सक्तीन-को चित्रण चित्रमा अभिव्यक्त गर्न सफल भएको छ। बोधिसत्व

बुद्धत्वप्राप्तिको अधिकारी भइसकेर पनि उपनिषद्को सार सन्निहित रहेको गीताको शिक्षास्वरूप प्राणीमात्रको उद्धार नगरी उक्त आसनलाई ग्रहण नगर्ने प्रणशील महात्मा थिए। भगवद्गीताको “न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् । कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामात्सनाशनम् ।” यस पंक्तिमा उपरोक्त शिक्षाको स्पष्ट चित्रण भेटिन्छ। भागवतमा वर्णित राजा रत्नदेवको उद्धारमा पनि यहीनै भाव अभिव्यक्त भएको छ।

नकामयेहं गतिमीश्वरात्परामर्ष्टद्विद्युक्तामपुनर्भवं वा ।
किंति प्रपद्ये खिलदेहमाजामन्तःस्थितो येन भवत्यदुःखाः ॥
(भागवत) ।

महायान धर्मको प्रारूपसंगै षडक्षरी मन्त्रका प्रणेता आर्यावलोकितेश्वरको कल्पना पनि हुन लागेको थियो। “ओं मणिपद्मे हुं” को रूपमा षडक्षरी मन्त्रले एक नयाँ अध्यायको सूत्रपात गरेर भगवान् नवद्वारयुत मनुष्यको शरीररूपी कमलमा अवस्थित हुने वैदिक सिद्धान्तको अनुमोदन गरेको छ। “पुण्डरोकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणिमिरावृतम् । तस्मिन्व्यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः (अ. १०।८।४३)।

कमल हिलामै फुल्छ। त्यस्तै शरीरमा भगवान् रहने सत्यको उपरोक्त षडक्षरी मन्त्रले खुलासा गरेको छ। षडक्षरी मन्त्रको शाब्दिक एवं शास्वत अर्थ पद्ममै मणि अर्थात् ईश्वर रहने भन्ने हो। पद्मलाई यहाँ हृदयको रूपमा लिएर भगवान् मनुष्यहृदयमै रहने सत्यलाई दर्शाएको छ। अनि भगवान्को खोजी बाहिर बाहिर मात्र नगरेर मनुष्यले वास्तविक निर्वाणप्राप्तिको हेतु आफ्नै हृदयको अन्तस्तल-भिन्न गर्नु जरूरी छ। यहीनै उक्त षडक्षरी मन्त्रको वास्तविक आशय छ, सत्य पनि त्यहीनै छ। उपनिषद् ग्रन्थहरूले पनि यस सत्यको मुक्तकण्ठले वकालत गरेका छन्।
“अतः समुद्राः गिरयश्च सर्वेस्मात्स्पन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैषभूतैस्ठिते ह्यन्तरात्मा । ९ ।

पुरुष एवेवं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोविद्याग्रन्थि विकिरतीह
सौम्य । १० ।

(मण्डुकोपनिषद्) ।

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-

विष्टः ।

हृदा मनीषी मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति ।”
(श्वेताश्वतरोपनिषद्) ॥

वेद एवं उपनिषद्का उपरोक्त पंक्तिहरूबाट षडक्षरी मन्त्रले दर्शाउन खोजेको जुन महान् आदर्श छ त्यसको प्राचीनतालाई स्पष्टचाएको छ। सम्पूर्ण प्राणीको कल्याणका लागि प्राणीमात्रकन हृदयासनमा अवस्थित ईसरीय, धम्म, यस, सिरी, काम, पयतन आदि षड्गुणयुत भगवान्को दर्शनमात्रले प्राणीको अमरत्व प्राप्त हुने हुँदा आर्यावलोकितेश्वर बोधिसत्व षडक्षरी मन्त्रको माध्यम प्राणीमात्रलाई स्वयंलाई चिन्ने प्रेरणा गर्दछन्। भगवान् बुद्धको आत्मविजय गर्ने व्यक्ति कसैबाट पनि अपराजेय हुने शिक्षामा पनि उक्त तथ्यकै फलको भेटिन्छ।

“नेव देवो न गन्धर्वो न भारो सह ब्रह्मना ।
जित्तं अपजित्तं कथिरा तथारूपस्स जन्तुनो ।
(धम्मपद)

यसरी उपरोक्त सबै आधारहरूबाट षडक्षरी मन्त्रको महत्ता स्पष्टरूपले प्रदर्शित हुन्छ। प्रस्तुत मन्त्रका प्रणेता आर्यावलोकितेश्वर बोधिसत्व नेपालका हिन्दू, बौद्ध दुवै संप्रदायमा समानरूपले पूजनीय रहेर नेपालीमात्रको एकताका प्रतीक रहेका छन्। उही एक भगवान्लाई विभिन्न स्त्रीपुरुष नामले पुजिने हुँदा उनी साक्षात् ब्रह्मस्वरूप मानी ने. सं. ७९२ मा राजा श्रीनिवास मल्लले बुंगमतीमा प्रतिष्ठापन गरिएको अभिलेख ठीकै जँचछ।

श्री लोकेश्वराय नमः

मस्स्येन्द्रं योगिनां मुख्याः शाक्ताः शक्तिं वदन्ति यम् ।

बौद्धा लोकेश्वरं तस्मै नमो ब्रह्मस्वरूपिणे ।

नेपालाब्दे लोचनच्छिद्रसप्ते

श्रीपंचम्यां श्रीनिवासेन राज्ञा ।

स्वर्णद्वारं स्थापितं तोरणेन

साद्धं श्रीमङ्गलोकनाथस्य गेहे ।

(बुंगमतीको अभिलेख ने. सं. ७९२)।

स्त्री-पुरुष सबै देवताहरू एउटै देवतासित तादात्म्य राख्ने भएर सत्तै अद्वैत ब्रह्म मानिन्छन्। वैदिक दर्शन एवं

ओं मणिपद्मे हूं

३१

धर्मको निचोर यहीनै छ ।

त्वमग्ने अदितिर्देवदाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।
त्वमिला शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ।

(ऋ. २।१।११।)

इन्द्रं भिन्नं वरुणमग्निमाहुं
एकं सद्विप्रा बहुधा भवन्ति ।

(ऋ. १।१६।४६)

आर्यावलीकितेश्वर मत्स्येन्द्रनाथ, करुणामय, बुद्धबोध
आदि नामले नेपालमा विख्यात रहेका साथै तिनको केटी-
हरूको जस्तै इहि (वेलविवाह) गर्ने तथा वासुदेव कृष्णको
जस्तै तरुणीहरूसित रसिक जीवनमा भुल्ने परस्परता तथा
अनुश्रुतिमा उनी अद्वैत ब्रह्मरूप मानिनु उपयुक्तनै लाग्दछ ।
त्यो ब्रह्मस्वरूप भगवान् प्राणीमात्रको वन्दनीय रहेर नेपाल
राष्ट्रको द्योतकस्वरूप औ नेपालीमात्रको एकताको प्रतिभूति
छ ।

हामी वर्णमालाको महत्त्व

- शंकरमान राजवंशी

हाम्रो वर्णमालाको के कति महत्त्व छ भन्ने कुरामा यस विषयको इतिहास जान्नु आवश्यक छ । 'इति ह आस' शब्दबाट इतिहास बनेको छ । त्यसको मतलब 'यस्तो भएको थियो' भन्ने हो । यस्ता कतिपय अतीतका कुराको तात्कालिक प्रमाण भेटिन्छन् । तिनलाई ऐतिहासिक भन्दछन् । तात्कालिक प्रमाण नपाइएकालाई कथा, पुराण भन्दछन् । त्यसकारण ती कथा, पुराण पनि इतिहासकै अङ्ग हुन् । अब हामी सत्ययुगको एउटा कथाको एक अंश विचार गरौं ।

उहिले सत्ययुगमा श्रीमहादेव र पार्वतीको विवाहको महोत्सवमा यावत् देवताहरू निमन्त्रित थिए । श्रीमहादेवलाई पार्वती कन्यादान दिने वेलामा श्री हिमालयले श्री महादेवसंग यस्तो प्रश्न गरे- 'विना गोत्रले कुनै काम नगर्नु भनेको छ, त्यसकारण तपाईंको गोत्र के हो ?' यस्तो विकट प्रश्न आइपर्दा श्री महादेवले जवाफ दिन सक्नुभएन र उधो मुख लगाउनुभयो । यावत् निमन्त्रित देवताहरू उसले उसको, उसले उसको मुख हेर्न लागे । कसैले पनि यसै हो भनी निर्णय दिन सकेनन् । यस्तो अवस्थामा क्रुष्ट नारदमुनि उठेर श्री हिमालयलाई यस्तो जवाफ दिए-

'हे गिरिराज 'जसका मायाले यो ब्रह्माण्ड संसार सृष्टि, स्थिति, संहार भएको छ । कँले सृष्टि गर्छन्, कँले नाश गर्छन् । फेरि एकबाट ब्रह्मा विष्णु महादेव तीन भएका छन्, तीनबाट एक पनि हुन्छन् । यी यस्ता आदि-पुरुष हुन् । यिनका बाबु पनि छैनन्, महतारी पनि छैनन् । आत पनि छैन, गोत्र पनि छैन, सर्वव्यापी यिनै, तेतीस्कोटि देवताका पितामह पनि यिनै, फेरि चौध भुवनमा यावत् जीवात्मा जति छन् तिनका हृदयमा बसी पाप पुण्यका

साक्षी भैरहेका पनि यिनै, निरञ्जन निराकार पनि यिनै, यस्ता ईश्वरको महिमा गर्न हज्जार जिभ्रा भएका शेषनाग भए, चतुर्मुखी ब्रह्मा भए यिनले पनि नसकेको म कसो गरी सक्नुला । पार्वती जगदीश्वर महादेवलाई कन्यादान देऊ, सन्देह नगर ।'

यति नारदले भनेपछि सर्वै देवताले समर्थन गरे, अनि हिमालयले महादेवलाई कन्यादान दिए भन्ने कथा छ । कस कथनबाट महादेव श्री ईश्वर हुन् भन्ने स्पष्ट छ । ईश्वरलाई हरिहरको रूपले स्तुति एवं वर्णन गरेको पाइन्छ । सो यस प्रकार छ-

यो तौ शङ्खकपालभूषितकरौ मालास्थिमालाधरौ ।
देवौ द्वारवतीस्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ॥
द्विद्वयक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ ।
पापं मे हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगंगाधरौ ॥

[हातमा शङ्ख, कपाल (खप्पर) लिएका; तथा वनमाला अस्थिमाला लाएका; द्वारिका तथा स्मशानमा बसेका; गरुड तथा वृषभ वाहन भएका; दुई एवं तीन आँखा भएका; बलिराज तथा दक्षप्रजापतिको यज्ञ मथन (नाश) गर्ने भएका; पार्वती र लक्ष्मीका स्वामी भएका; श्रीवत्स र गंगा धारण गर्ने जुन हरिहर रूपले विराजमान छन् तिनले मेरो पाप सदा हरण गरिदिऊन् ।]

ठीक यसै वर्णनअनुसारको श्री हरिहरको मूर्ति एवं चित्रहरू हामी पाउँछौ । तब ईश्वर भन्नाले विष्णुलाई पनि बुझाउँछ भन्ने स्पष्ट छ । तिनै ईश्वर महादेवबाट वर्णमाला पाएका हौं भनी पाणिनिले बोलेका छन् । तिनै वर्णमालाबमोजिम व्यवहार चल्दै गएको थियो । पछि मानिसमा स्मरणशक्ति क्षीण हुँदै गयो र भ्रम हुने संभावना हुँदा

ब्रह्माजीले लिपि सृष्टि गरिदिए भन्ने शास्त्रवचन छ । ब्रह्माजी विष्णुको नाभिबाट स्वयं उत्पन्न भएका हुन् । त्यसैले ब्रह्माजीलाई नाभिजन्म तथा स्वयम्भू पनि भन्दछन् । त्यसकारण ब्रह्माजी महादेवभन्दा पछिका हुन् भन्ने थाहा हुन्छ । ब्रह्माजीको विषयमा पनि यस्तो कथा छ—

“कुनै बखत ब्रह्माजीलाई मधु तथा कँठभ नामका दुइ दैत्यले दुःख दिए । तब ब्रह्माजीले योगमायाको आराधना गरे । अनि योगमाया प्रकट भइन् र ब्रह्माजीलाई रक्षा गर्नानिमित्त योगमायाले ईश्वरलाई जागा गराइन् । अनि ईश्वरले ती मधु कँठभ दुवैलाई मारिदिए र ब्रह्माजीलाई सृष्टि गर्ने शक्ति प्रदान गरे ।”

तब यस कथनबाट ब्रह्माजीले योगमाया तथा ईश्वरबाट शक्ति पाएका हुनाले ब्रह्माजी योगमाया तथा ईश्वरका भक्त थिए भन्ने बुझिन्छ । त्यसकारण ब्रह्माजीले आफ्नो चार मुखबाट वेद सृष्टि गर्दा ठाउँ ठाउँमा योगमायाको नाम ‘उमा’ को बीजरूप ‘उ’ र ईश्वरको नाम ‘महेश्वर’ को बीजरूप ‘म’ लाई लिई उमामहेश्वरको बीजरूप ‘उं’ को उच्चारण गरेका हुन् । यो ‘उं’ लाई पाणिनिले बताएबमोजिम स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाअनुसार कण्ठमा दबाव नपारीकन विवृत प्रयत्नबाट उदात्त स्वरले उमामहेश्वरलाई पुकारेर उच्चारण गर्दा ‘ओ’ जस्तो भान पर्दछ । ईश्वरले दिएको वर्णमालाको प्रथम वर्ण ता ‘अ’ हो ‘अं’ होइन । ‘अ’ र ‘उ’ मिलेर ‘ओ’ हुने जो नियम हो त्यो पछि बनेको नियम हो । यदि ‘ऊं’ लाई ओकारको उच्चारण मान्ने हो भने महादेवले दिएको वर्णमालामा ओकार छंदै थियो, त्यसैमा एक थोपा राखिदिए पर्याप्त हुन्थ्यो । तब ‘अ’ र ‘उ’ मिलाएर ‘ओ’ बनाउनुपर्ने आवश्यक थिएन ।

उक्त ब्रह्माजीलाई ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विचार गर्ने हो भने ब्रह्माजीले आफ्नो चार भगजले चार वेद बनाए भन्न सकिन्छ । ब्रह्माजीले उच्चारण गरेको उं अक्षरको प्राचीन लिपिसंग दाँजेर हेर्दा उकार नै देखिन्छ । सो उं को विकास भएर हालको ऊं को रूपमा कसरी आयो सो यस प्रकार छ—

ॐ उं उं उं उं

यहाँ पहिलो लिपि पूर्वलिच्छविलिपिको ‘ऊं’ हो ।

दोस्रो लिपि उत्तर लिच्छविलिपिको ‘ऊं’ हो । तेस्रो लिपि प्राचीन नेवारी लिपिको ‘ऊं’ हो । चौथो लिपि प्राचीन देवनागरी लिपिको ‘ऊं’ हो । पाँचौं लिपि हालको देवनागरी लिपिको ‘ऊं’ हो ।

यस प्रमाणले ‘अ. उ. म’ मिलेर ‘ऊं’ हुन्छ भन्ने जो मानिसहरूको धारण हो सो गलत देखिन्छ । यो ऊं जस्तै ‘शू. रू. ई’ मिलेर लक्ष्मीको बीजाक्षर ‘श्री’ बनेको छ । हामी कसैलाई पनि मानपूर्वक नाम लेख्दा श्री राख्छौं । यस किसिमको बीजाक्षरलाई कूटाक्षर पनि भन्दछन् । महाकालसंहितामा यस्ता कूटाक्षरका विभिन्न अक्षर पाइन्छन् । यी बीजाक्षर अर्थात् कूटाक्षर मन्त्रको रूपमा पछि बनेका हुन् । ईश्वरबाट पाइएको शुरूको वर्णमालामा स्वरवर्णका नौओटा र व्यञ्जन वर्णका तेतीसओटा मात्र हुन् । ती वर्णको विभिन्न स्वरका भेदले अनेक वर्ण बनेका छन् । पाणिनिले बताएका वर्णका सबै भेद मध्ये व्यवहारमा प्रचलित स्वरवर्णका संकेत अक्षर १६ ओटा छन् । ती यी हुन् अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अः । त्यस्तै व्यञ्जन वर्णमा ‘ज’ र ‘ञ’ मिली ‘ज्ञ’ बन्यो । ‘क’ र ‘ष’ मिली ‘क्ष’ बन्यो । यसरी क देखि क्ष सम्म व्यञ्जन वर्णका ३५ अक्षर बने । त्यसमा मात्रा लाउने चिन्ह नौ ओटा, अनुस्वार चिन्ह एउटा, विसर्ग चिन्ह एउटासमेत व्यवहारमा प्रचलन भए ।

ईश्वरबाट आएको वर्णमाला हुनाले ती प्रत्येक वर्णमा ईश्वरीय अंश छन् । त्यसकारण श्रीमतोत्तरतन्त्र भन्ने पुस्तकमा ती प्रत्येक वर्णका एक एक देवता बताएको छ । जस्तै—

स्वरवर्णका देवता—

अको श्री कण्ठवागेश्वरी, आको अनन्त अमोटी, इको सूक्ष्मीश मायादेवी, ईको त्रिमूर्तीश गुह्यशक्ति, उको वरीश मोहनी, ऊको अर्धांश प्रज्ञा, ऋको हारमूमि निवृत्ति, ॠको अतिथीश प्रतिष्ठा, लृको स्थानुविद्या, लृको हरशान्ति, एको कृपीश ज्ञानी, ऐको भूतीश क्रिया, ओको सद्योजात गायत्री, औको अनुग्रहीश सावित्री, अंको क्रूरेश शुक्रादेवी, अःको महासेना इच्छा,

व्यञ्जनवर्णका देवता—

कको क्रोधशंकटा, खको चण्डकालिका, गको प्रचण्ड शिवा, घको शिवेश घोरामुखी, ङको एकह्रदवीरा, चको

कूर्मचामुण्डा, छको एक नेत्र छागली, जको चतुर्मुख जयन्ती, कको अजेश कृष्णारिणी, जको शर्मेश क्रुद्धनी, टको सोमेश्वर कपालिनी, ठको लंगलीश पूर्णिमा, डको डाकुर लामा, ढको अर्धनारीश विनायकी, णको उमाकान्त नारायणी, तको आषाढीश तारा, थको दिण्डिमसनी, दको धात्रीश दहनी, धको मीनेश प्रियदर्शिनी, नको मेषेश नाडिनी, पको लोहित पावनी, फको शिखीश फेत्कारिणी, बको छगलण्डवजनी, भको द्विरण्डभीषणी, मको महाकाल महाकाली, यको वालीश वायुवेगा, रको भुजंगदीपिनी, लको पिनाकीश पूतना, वको षडानन्द शिखिवाहिनी, शको वक्रानन्द कुसुमायुधा, षको श्रेतानन्दलम्बिका, सको भृग्वानन्दपरमात्मा, हको लकुलीश अम्बिका, क्षको संवर्तसंहारिणी ।

यसरी प्रत्येक वर्णका एक एक देवता हुनाले प्रत्येक अक्षर मन्त्रतुल्य छन् । एउटा अक्षर पददा एउटा देवताको नाम लिए जस्तिकै पुण्य छ । यिनै तत्वबाट कूटाक्षरहरू निर्माण भएका छन् । जुन कूटाक्षर षडक्षरी, सप्ताक्षरी आदि पनि छन् । यो वर्णमाला हामी हिन्दू धर्मावलम्बी सबैको हो । हामी हिन्दू भन्नाको तात्पर्य यसरी बताएको छ -

अव्यक्तः ह शिवः प्रोक्तः इन्द्रुः शक्तिरिहोच्यते ।
तथोरैक्यं परब्रह्म हिन्दुरित्यभिधीयते ॥

[अव्यक्त ह शिवजी तथा इन्द्र चाहि शक्ति भनिन्छ ।
ती दुईको योग हिन्दु परब्रह्म भनिन्छ ।]

यसरी आफू हिन्दू भनी चिह्नी ईश्वरले दिएको वर्णमालाई स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाअनुसार मन्त्रको उच्चारण गरी प्राचीन आचार्यहरूले ईश्वर साक्षात्कार गर्दथे र ईश्वरबाट बरदान प्राप्त गर्दथे । अनि हामीले चिन्ताउनसम्म पनि नसकिने अलौकिक काम देखाउँथे र त्यस कामको ज्ञान-अण्डार छोडेर जान्थे । यस प्रकारले प्राचीन ऋषि मुनि-

हरूले बनाइदिएका ईश्वर साक्षात्कार गर्ने ग्रन्थ मौजूद छन् ।

अब ईश्वरले दिएको वर्णमालालाई स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाबमोजिम शुद्ध उच्चारण गर्न सक्ने हुनानिमित्त केही काल आचरणमा रही अभ्यास गर्नुपर्छ । जस्तै 'सा. रे. ग. म. प. ध. नी. सा' यी सात अक्षर सात स्वरका द्योतक हुन् । ती सात अक्षर त जसले पनि भन्न सक्छ । तर सात स्वर मिलाउन सक्दैन । त्यसका लागि आचरणमा रही स्वर अभ्यास गर्छन् र तालीम हुन्छन् । जथाभावी खाएर, जथाभावी गरेर जसरी स्वर नियन्त्रणमा आउँदैन, शुद्ध वर्णोच्चारण तथा शुद्ध मन्त्रोच्चारण पनि त्यस्तै हो । पञ्चशील भनेर हामी जो भन्दछौं त्यो आचरणको कुरो हो । त्यस कारण प्राचीन आचार्यहरूले विद्याको गूढ तत्त्व अध्ययन गर्तानिमित्त आचरणलाईनै पहिले विशेष नियन्त्रण गर्दथे । विना आचरणले गूढ तत्त्व पत्ता लगाउन नसकिने हुनालेनै आचारलाई विशेष नियन्त्रण गरेका हुन् । कुनै कपट तथा मूढ भावनाले गरेका होइनन् र गर्नुपर्छ भनेर भनेका पनि होइनन् ।

तब यस वर्णमालालाई ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विचार गर्दा ब्राह्मी लिपिदेखि लिएर आजसम्मका लिपिमा वर्णमालाका अक्षर उत्तिनै छन् । त्यसकारण लिपिमा विभिन्नता भए तापनि आखिर वर्णमाला एउटै छ । यो हाम्रो वर्णमाला रोमन उर्दू तथा चीनका वर्णमालाका अपेक्षा कतिको वैज्ञानिकता छ भन्ने कुरा हामी स्वयं बुझ्न सक्छौं, किनभने हाम्रो वर्णमालाको उच्चारण सार्थक छ । यहाँ स्वरमिश्रित व्यञ्जनवर्णमा मात्रा लाउने एउटै नियमले सारा व्यवहारका निमित्त पर्याप्त छ । यस वर्णमालामा लेखनमा लाघव, पढनामा सुगमता, अर्थमा सरलता आदि गुण छन् । प्रत्येक वर्णका एक एक देवता हुनाले पनि हाम्रो वर्णमाला कतिको महत्त्व छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

गणेश्वर तथा सिमरौनगढका मन्त्री र पुरोहितहरू

-तारानन्द मिश्र

राष्ट्रिय संग्रहालय (छाउनी) मा करीब ५० वर्ष-अगाडि उक्त संग्रहालयका क्यूरेटर शिवनारायण सेनले सिमरौनगढबाट कालो ढुङ्गाका लगभग बाह्रओटा बेलबुट्टा भएका वास्तु ढुङ्गा र मूर्तिहरू ल्याएका थिए । त्यसमध्ये एउटा सातघोडे रथमाथि सवार भएका सारथि अरुणसमेत भएको सूर्यप्रतिमा छ (१) । उक्त प्रतिमाका पादपीठमा मैथिली लिपि र संस्कृत भाषामा चार पंक्तिको अभिलेख कुंदिएको छ । त्यस अभिलेखको देवनागरी लिपि अन्तर-पाठ यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ (२) ।

श्री श्रीपतिना प्रतिमेयं महामन्त्रि श्रीगणेशप्रसादतः
घटिय (त) म् ॥
अग्नयानिक (अग्नियानिक ?) पदस्थ श्रीहरीश्वर-
कारिता ॥

(महामन्त्री श्रीगणेशको निगाहबाट श्रीपतिले यो प्रतिमा बनाउन लगाएको तथा याज्ञिक [श्रीपति याज्ञिक

थिए भन्ने कुरा तलका प्रमाणहरूबाट थाहा हुनेछ] ले अह्राएर श्रीहरीश्वर [मूर्तिकार] ले बनाएको हो) ।

यस अभिलेखबमोजिम श्रीगणेश्वर सिमरौनगढका कुनै राजाका महामन्त्री थिए भन्ने थम्हा पाइन्छ ।

कर्नाटक वंशको संक्षिप्त इतिहास

नेपालका वंशावलि, प्रतापमल्लको अभिलेख, नान्य-देवको सिमरौनगढ र चंपारण (नान्यपुर) को स्तम्भलेख-द्वारा (३) सिमरौनगढबाट १०९७ ई. सन्मा नान्यदेवले मिथिलाराज्यको राजधानीको स्थापना गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । नान्यदेव कर्णाटकी राजा विक्रमादित्य छैटौं अथवा विक्रमादित्य छैटौं र चेदिराजा कर्णको उत्तरी भारततिरको आक्रमणको सिलसिलामा सेनापति तथा महासामन्त भई आएका थिए । पछि उनले यस भेकमा आफ्नो स्वतन्त्र राज्यको सङ्गठन गरे । गोपाल राजवंशावलिका

१. उक्त अभिलेखमा सूर्यमूर्तिको केही वर्णन गरिएको छैन, तर यस्तै रथमाथि सवार भएको एउटा सूर्यमूर्ति भक्तपुर क्वाथंदो टोलको सूर्यमन्दिरभित्र रहेको छ, जसमा सूर्यको अत्यन्त राम्रो वर्णन गरिएको पाइन्छ जो निम्न प्रकारको छ-

ॐ नमः सूर्याय त्रैलोक्यनेत्रमखिलतिमिरोपहारं सप्ताश्रयातगमनकिरण रसस्त्रिभतनुं ग्रह-
राजमा श्रीपद्मपाणिमधुना सततं नमामि । -डिल्लीरमण रेग्मी, मेडिएभल नेपाल III, पृ ५३-५४)

(तीनै लोकमा अपना आंखाका प्रकाश छरी गह्व अन्धकारलाई नाश पार्ने, जसको किरण सातौटा घोडा घाएर छै [द्रुतगतिले] जान्छ, जीउ भएका, जो ग्रहहरूका राजा छन्, हातमा कमलको फूल समाउने यस्ता सूर्यलाई सधैं नमस्कार छ) ।

२. यो अभिलेख हेमराज शाक्य तथा तुलसीराम वैद्यद्वारा 'मध्यकालीन नेपाल' पृ. ६२ मा छापिएको छ । यहाँ यस-लाई अलि संशोधन गरी फेरि प्रकाशित गरिएको छ ।

३. डा. उपेन्द्र ठाकुर, हिष्ट्री अफ मिथिला, पृ. २४१ ।

अनुसार सिमरौनगढका कर्णाटकी राजाहरूको वंशक्रम यस प्रकार उल्लेख भएको छ— नान्यदेव, अर्जुनदेव, नरसिंहदेव, रामसिंहदेव तथा हरिसिंहदेव । केशरपुस्तकालयका वंशावलि-अनुसार यो निम्न प्रकारको छ— नान्यदेव, गाङ्गादेव, नरसिंहदेव, रामसिंह, भवसिंहदेव, कर्मसिंहदेव तथा हरिसिंहदेव । काठमाडौंका प्रताप मल्लका अभिलेखअनुसार— नान्यदेव, गंगादेव, नरसिंहदेव, रामसिंह, शक्तिसिंह, भूपालसिंह तथा हरिसिंह । माथिका यी राजाहरूले ई. सन् १०९७ देखि १३२४ सम्म सिमरौनगढमा शासन गरेका थिए । ई. सन् १३२४ मा सुलतान गयासुद्दीन तुगलकद्वारा पराजित भई हरिसिंहदेव हिमालयका पहाडतिर लागे । यसै भागदौडको सिलसिलामा तीनपाटनमा उनको मृत्यु भयो । त्यसै भेकमा पाइएको एउटा चण्डी पुस्तकमा रहेको टिपोट(४) अनुसार हरिसिंहदेवकी रानी देवलक्ष्मीदेवी आफ्नो एउटा छोराका साथ नेपालभित्र प्रवेश गरेकी थिइन् । गोपाल राजवंशावलिमा देवलक्ष्मीदेवीलाई छोटकरीमा देवलदेवी भनेको पाइन्छ । रुद्रदेवको मृत्यु भएपछि देवलदेवीले भक्तपुरराजदरबारमा बसी महत्वपूर्ण राजनैतिक भूमिका खेलेकी थिइन् भन्ने थाहा हुन्छ । उनकै प्रयासको फलस्वरूप उनका छोरा जगत्सिंह उपराज भए र पछि नायकदेवीकी छोरी राजल्लदेवीका पति, स्थिति मल्ल, नेपाल उपत्यकाको एकच्छत्र राजा भई यहाँ एउटा दरिलो मल्लवंशको शासनको स्थापना गर्नामा सफल भए ।

कर्णाटकी राजाका मन्त्रीहरू

कर्णाटकी राजाहरूले अनेक विद्वान् तथा सुयोग्य

मन्त्रीहरूको सेवा प्राप्त गरेका थिए । यो उनीहरूको सौभाग्य हुनुका साथै ती राजाहरूका मनमा पनि विद्वान् व्यक्तिहरू रोजी आफ्ना मन्त्री बनाउने प्रयत्नको परिणाम थियो भन्ने थाहा पाइन्छ (५) । यस वंशका प्रमुख मन्त्रीहरूमध्ये श्रीधर, वर्धमान उपाध्याय, रामादित्य (रामदत्त) कर्मादित्य, देवादित्य, भवादित्य, वीरेश्वर, गणेश्वर, चण्डेश्वर, रामदत्त, भवदत्त आदि थिए । यस बाहेक लक्ष्मीपति, पृथ्वीधर, श्रीपति, रामेश्वर, धीरेश्वर र ज्योतिरीश्वर आदि प्रसिद्ध विद्वान् पण्डितहरूले पनि कर्णाटकी वंशको आश्रय पाएका थिए । यहाँ छोटकरीमा तिनीहरूको परिचय प्रस्तुत गरिन्छ ।

श्रीधर— नान्यदेवका मन्त्री तथा गङ्गादेवका प्रधान-मन्त्री थिए(६) । उनले विहारको कञ्चारपुर स्टेशननजीक प्राचीन शहरको एउटा ठूलो भग्नावशेषको रूपमा वर्तमान रहेको अन्धराठाढी नाउंको स्थलमा स्थापना गरेको अभिलेखसमेत कुंदिएको कमलादित्य नाउंको विष्णुमूर्ति छ । डा. उपेन्द्र ठाकुरका अनुसार(७) श्रीधर कायस्थ थिए तथा उनको अन्धरा-ठाढी अभिलेख(८) विजय सेनको देवपारा अभिलेखसंग तुलनीय छ । देवपारा अभिलेखका रचयिता प्रसिद्ध कवि उमापतिधर थिए(९) । उमापतिधर र श्रीधरको केही सम्बन्ध थियो वा थिएन यसबारे निश्चितरूपमा केही भन्न सकिदैन । श्रीधर काव्यप्रकाश-विवेकका रचयिता थिए । यो पुस्तक पछि खूब प्रख्यात भयो तथा यसका टीकाहरू पनि तयार पारिए(१०) ।

४. प्राचीन नेपाल अङ्क १० तथा १३; मोहनप्रसाद खनालका तद्विषयका लेखहरू ।
५. यस सिलसिलामा एउटा घटनाको संरुना हुन आउछ, तिब्बती विद्वान् चाग्लोत्स-वा नाउंका (धर्मस्वामी उपनाम भएका) भिक्षु सिमरौनगढ भएर काठमाडौं आउंदा उनको भेट राजा रामसिंहसंग भएको थियो । उनको विद्वत्ताद्वारा रामसिंह अतिनै प्रभावित भएर उनलाई आफ्नो मन्त्री बनाउनसमेत तयार भएका थिए— डा. अल्टेकरद्वारा संपादित चाग्लोत्स-वा (धर्मस्वामी) को जीवनी ।
६. *Dr Upendra Thakur, ibid, P. 241; JBORS, IX, P. 303-304.*
७. *Dr U. Thakur, ibid, P. 241.*
८. यस अभिलेखको संपादन डा. जायसवालले गर्नुभएको छ । —*JBORS, IX, 303-304.*
९. उमापतिधरलाई बंगालका कवि जयदेवले आफ्नो गीतगोविन्दमा “वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः, राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि” भनेका छन् ।
१०. श्रीधरको ‘काव्यप्रकाशविवेक’ को नकल मिथिलाका ओइनार वंशका राजा शिवदेव सिंहका पालामा ई. सन् १४१० मा महाकवि विद्यापतिको आदेशबमोजिम गरिएको थियो । अच्युतले मधुमती नाउंबाट काव्यप्रकाशको टीका तयार गरेका थिए । —*Dr U. Thakur, ibid, P. 278, 314, 319.*

वर्धमान उपाध्याय— लगभग ई. सन् ११५० देखि १२५० का बीचमा स्मृतिलेखकका रूपमा प्रख्यात हुने वर्धमान उपाध्यायको दरभङ्गा जिल्ला, बिरौल थानाअन्तर्गत महुआर नाउंको गाउंमा एउटा स्तम्भलेख पाइएको छ (११) । उनले राजा मल्लदेव, गंगादेव तथा रामसिंहका अन्तर्गत मन्त्री भई काम गरेका थिए । महुआर स्तम्भलेखद्वारा थाहा पाइएबमोजिम उनी गाङ्गदेवका धर्मविषयका मन्त्री थिए । जहाँसम्म वर्धमान उपाध्यायको कालनिर्णयको प्रश्न छ यस नाउंका तीन व्यक्ति हुने बढी संभावना छ । पहिलो वर्धमान उपाध्यायको उल्लेख दरभंगानजीकको देकुली गाउंमा रहेको शिववर्धमानेश्वर मन्दिरको अभिलेखबाट (१२) तथा स्मृतिग्रन्थबाट पाइन्छ । महुआर स्तम्भलेखका वर्धमान पनि यिनै हुन् कि भन्ने एउटै काल भएको आधारमा अनुमान गर्न सकिन्छ । तर रामसिंहका पालामा उल्लेख गरिएका वर्धमान उपाध्याय दोस्रा (१३) र तेस्रा-चाहिँ दण्डविवेक र स्मृतितत्वामृतका लेखक धर्माधिकारी महामहोपाध्याय वर्धमान उपाध्याय मिथिलाका ओइनार-

वंशका देवसिंहका राजदरवारमा पन्ध्रौं शताब्दी (ई. सन्) मा कर्मचारी थिए (१४) ।

रामदित्य ठक्कुर— नरसिंहका पालामा उनका सल्लाहकार तथा मन्त्री थिए । उनको अर्को नाउं रामदत्त पनि थियो र यस नाउंबाट लेखिएको दानपद्धति नाउंको पुस्तकमा राजा नरसिंहदेवले रचना गरेको एक पंक्ति पनि सुरक्षित छ । उक्त पुस्तकमा रामदत्तलाई नरसिंहदेवका मन्त्री भनिएको छ (१५) मनमोहन चक्रवर्तिले यिनै रामदत्तलाई चण्डेश्वरका काका र गणेश्वरका छोरा हुन् भन्ने भूल गरेका छन् (१६) ।

कर्मादित्य ठक्कुर— यिनी नरसिंहदेव तथा रामसिंह दुवै राजाका पालामा मन्त्री थिए । रामसिंहका पालामा यिनी युद्ध तथा शान्तिविषयका मन्त्री थिए (१७) । कर्मादित्यको अभिलेख हावीडिह (१८) तथा तिलकेश्वरमन्दिरनेर पाइएका छन् ।

११. P. Jha-Mithila. Tatva-Vimarsha; Dr Thakur, *ibid*, P. 264.

यस स्तम्भलेखले वर्धमानको परिचय यस किसिमसंग दिन्छ— 'जातो वंशे विल्वपञ्चाभिधाने, धर्माध्यक्षो वर्धमानो भवेशात् ।' यो स्तम्भलेख दरभंगा जिल्ला, विरौल थानाको महुआर गाउंको मटियाही पोखरीको दक्षिण डिलमाथि थियो । पछि यसलाई सुपौल बजारको नीलकोठीमा लगियो, तर हाल यो दरभंगाको चन्द्रधारी संग्रहालयमा सुरक्षित छ ।

१२. Dr Thakur; *ibid*, P. 256.

१३. Upendra Thakur, *ibid*, P. 246.

१४. *ibid*, P. 308.

१५. *ibid*, P. 265.

१६. JARS, N.S. 1915, P. 413.

१७. चण्डेश्वरको कृत्यचिन्तामणिमा यसको उल्लेख छ । चण्डेश्वररचित 'कृत्यचिन्तामणि' को प्रति नेपालमा प्राणमल्लको राज्यकालमा दैवज्ञहरि बमाले सारेका थिए । यो पुस्तक बत्तीसपुतली बस्ने अनङ्गनाथसंग छ तथा यसको केही अंशको प्रकाशन योगी नरहरि नाथले इतिहासप्रकाश, वर्ष १, अंक ६, पृ २५-३१ मा गरेका छन् । उक्त पुस्तकबाट चण्डेश्वरको वंशवृक्षको चित्रण तल लेखिएबमोजिम पाइन्छ ।

'आसीन्मैथिलि (ल) तीरभुक्तविषये ... प्रत्यर्थिक्षितिनाथनायक ... पद्माश्रयो, देवादित्य इति त्रिलोकमहितो मन्त्रीन्द्रचूडामणिः ॥ अस्मादभूव ... सचिवावतंसः । वीरेश्वर ... सार्थः स पार्थ इव निर्जितवैरिवीरः, अस्माद ... विश्वहितः प्रसूतः, चण्डेश्वरो ... कर्णाटाधिपमन्त्रिणि प्रविलसत्कीर्ति ... ।'

कृत्यचिन्तामणिको अर्को प्रति ने. सं. १३० मा जगज्ज्योति मल्लका पालामा सारिएको चाहिँ राष्ट्रिय अभिलेखालय (सं. १२३५) मा छ ।

१८. Dr Upendra Thakur, P. 270.

अन्ने नेत्रशशांकपक्ष २१२ गणिते श्रीलक्ष्मणक्षमापतेर्मासि ... हावीपट्टनसंज्ञके सुविहिते हैहदुदेवी शिवा, कर्मादित्यसुमन्त्रिगेहविहिता सौभाग्यदेव्याज्ञया ।

देवादित्य ठकुर तथा भवादित्य ठकुर- यिनीहरू कर्मादित्य ठकुरका क्रमशः जेठा र कान्छा छोरा थिए । यिनीहरूको परिचय चण्डेश्वरद्वारा रचित कृत्यचिन्तामणि तथा मिथिलाको पंजिप्रबन्ध (१९) मा पाइन्छ । यसबाट के थाहा पाइन्छ भने रामसिंहका युद्ध तथा शान्तिविषयका मन्त्री देवादित्य थिए तथा उनका भाइ भवादित्य एउटा कर्मचारी मात्र थिए । देवादित्यको उल्लेख चण्डेश्वरको 'कृत्यचिन्तामणि' मा 'देवादित्य इति त्रिलोकमहितो मन्त्री-न्द्रचूडामणिः' भनी गरिएको छ । देवादित्य शक्तिसिंह अथवा शक्तिसिंहका पनि मन्त्री थिए । शक्तिसिंहले दिल्लीका सुलतान अलाउद्दीन खिलजीका साथ रनथमभौराका हम्मीर अथवा हम्मीरसंग युद्ध गरेका थिए । उक्त युद्धमा सेनापतिका रूपमा देवादित्य नियुक्त गरिएका थिए भन्ने 'कृत्यचिन्तामणि' मा भएको उल्लेखअनुसार अनुमान गर्न सकिन्छ (सेनापतीनाम् पथगतिमतां बुद्धिसिन्धोरगस्थो [स्त्यो], हम्बीरध्वान्तभानु) । तर अर्को श्रोतद्वारा (२०) यस युद्धको सेनापतित्व स्वयं राजा शक्तिसिंहले लिएका थिए । यी हम्बीर कां थिए भन्ने कुराको निश्चय हुन

सकेको छैन (२१) यस युद्धमा विजय प्राप्त गरेको उपलक्ष्यमा दिल्लीका सुलतानले देवादित्यलाई 'मन्त्रिरत्नाकर' को उपाधि प्रदान गरेका थिए ।

वीरेश्वर- यिनी देवादित्यका जेठा छोरा थिए । वीरेश्वरको परिचय चण्डेश्वरको कृत्यचिन्तामणि र वाजसनेयी विवाहपद्धतिबाट पनि पाइन्छ (२२) । कृत्यरत्नाकर (२३) मा वीरेश्वरलाई 'सप्रक्रियमहासन्धिविग्रहिक ठकुरदेवादित्यमहामत्त ...' अर्थात् युद्ध र शान्तिका महामन्त्री र प्रधानमन्त्री मानिएको छ । वीरेश्वर शक्तिसिंह र हरिसिंहदेव दुवै राजाका पालामा मन्त्री थिए । उनका लागि प्रयोग गरिएका 'सप्रकृत्य महावातिक नैबन्धिक (२४)' आदि वीरुद्धद्वारा उनी विद्वान् थिए भन्ने थाहा हुन्छ । राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौंमा रहेको तन्त्रसार नामक पुस्तकमा वीरेश्वरको हस्ताक्षर पाइएको छ (२५) ।

गणेश्वर- यिनी देवादित्यका कान्छा छोरा तथा वीरेश्वरका भाइ थिए (२६) । वीरेश्वर जस्तै यिनी पनि शक्ति-

१९. पंजिप्रबन्ध, राजपुस्तकालय, दरभंगा;

'गढबिसपी संबीजी त्रिपाठी कर्मादित्यः ऐ सुतौ सान्धिविग्रहिक देवादित्य राजवल्लभ भवादित्य' । यहाँ उल्लेख भएको त्रिपाठी शब्दद्वारा यिनीहरू ब्राह्मण थिए भन्ने बोध हुन्छ ।

२०. *Rahmani, Mithila, 9th, Feb. 1953, P. 6.*

२१. तनहुँको सेनवंशवृक्षमा हम्बीर नामक दोस्रो राजा भएका थिए । तर उनको समय र शक्तिसिंहको समयमा अन्दाजी ३०० वर्षको फरक भएकोले शक्तिसिंहकालीन हम्बीर उनी होइनन् भन्ने थाहा हुन्छ । महाकवि विश्वामिनिले त्यस युद्धमा पराजित राजालाई हम्बीरदेव (पुरुषपरीक्षा-सर्वं त्यक्त्वा समितिपतितो हम्बीरदेवः) भनी संबोधन गरेकाले पनि हम्बीरदेव तनहुँका हम्बीरसेन नभई अर्को राजा थिए ।

२२. संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक ६, पृ. ३० ।

रामदत्तद्वारा लेखिएको वाजसनेयी विवाहपद्धतिको प्रथम पृष्ठ-योगी नरहरी नाथले वागमतीमा बगिरहेको अवस्थामा पाई प्रकाशित गरेका छन् । एउटै पृष्ठ भए पनि यसले सिमरौनगढका कर्णाटकी राजाका मन्त्री-हरूको वंशवृक्षको महत्वपूर्ण सूचना दिन्छ, जो यस प्रकार छः-

सन्धिविग्रहमन्त्री देवादित्य तनूद्भवः ।

भूमिपालशिरोरत्नरंजितांघ्रिसरोरुहः १॥

सन्धिविग्रहिकः श्रीमद्वीरेश्वरसहोदरः ।

महासामन्तकः श्रीमान् विराजति गणेश्वरः २॥

श्रीमता रामदत्तेन मन्त्रिणा तस्य सूनुता ।

२३. *H.P. Sastri, Nepal Cat I, 132.*

२४. *Dr Thakur, ibid, P. 280.*

२५. बृहत्सूचीपत्र, भाग १, सं. २०८; कृष्णानन्द वागीशद्वारा लिखित तन्त्रसार ।

२६. संस्कृतसन्देश, पूर्व उल्लेख भएको ।

सिंह र हरिसिंहदेव दुबैका मन्त्री थिए । राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको सूर्यमूर्तिको पादपीठलेखमा उल्लेख गरिएका गणेश्वर (२७) यिनै हुन् । उक्त अभिलेखमा गणेश्वरलाई महामन्त्री भनिएको छ । गणेश्वरले लेखेको सुमतिसोपान (२८) मा उनले आफूलाई हरिसिंहदेवका मन्त्री तथा महामहत्तक (प्रधानमन्त्री) र महासामन्त, महाराजाधिराज समेत भनेका छन् । छान्दोग्यमन्त्रोद्धार (२९) र गणेश्वरले रचना गरेको गङ्गापट्टलक (३०) मा उनलाई महामहत्तक र महासामन्तक भनेको पाइन्छ ।

शक्तिसिंह एउटा निरङ्कुश तथा निर्दयी राजा थिए । त्यसैले उनको शक्तिलाई सीमित पार्न मन्त्रीहरूले सात जनाको एउटा समिति बनाएका थिए (३१) । महामन्त्री गणेश्वरको उपमाहरूद्वारा उनी त्यस समितिका संगठनकर्ता तथा प्रमुख थिए (३२) । यसै कारणले उनलाई महामन्त्री, महामहत्तक, महासामन्ताधिप तथा महाराजाधिराजसमेत भनेको पाइन्छ । यसरी यो थाहा हुन्छ— गणेश्वर महामन्त्री हुना-

का साथै ठूला विद्वान् पनि थिए ।

रामदत्त— गणेश्वरका छोरा यिनी साधारण मन्त्री मात्र थिए (३३) । तर उनी ठूला विद्वान् थिए भन्ने कुरा उनका दुइटा पुस्तक वाजसनेयी विवाहपद्धति र छान्दोग्य मन्त्रोद्धारद्वारा थाहा पाइन्छ ।

चण्डेश्वर— यिनी पनि शक्तिसिंह र हरिसिंहदेवका मन्त्री थिए । यिनी युद्ध तथा शान्तिविषयका मन्त्री र प्रधान न्यायाधीश (प्राड्विवाक) पनि थिए । चण्डेश्वरको उल्लेख गोपालवंशावलिमा दुइपटक गरिएको पाइन्छ । पहिलोपटक (३४) उनी बनेपामा बसेका बखत पलान्चोकका हृदयसिंहदेवका महामन्त्री उदभाल भारोले तिपुर, बनेपा, पनौती, बोडे, फनपी ... आदिलाई साथ लिई फर्कने बेलामा चण्डेश्वर बसेको किल्ला फोरी कब्जा गरे । दोस्रो पटक (३५) चण्डेश्वर रजगाउँमा बन्दी बनाइएका हरिसिंहदेवका जाहानपरिवारलाई (३६) मुक्त गराउने प्रयास-

२७. माथि उल्लेख भइसकेको छ ।

२८. *R.S. Cat No. 1864.*

श्रीमानेष् महामहत्तक महाराजाधिराजो महासामन्ताधिपतिः ।

२९. *Dr U. Thakur, ibid, P. 348.*

छान्दोग्य मन्त्रोद्धारका रचयिता गणेश्वरका छोरा रामदत्त थिए ।

—महाराजाधिराजस्य महासामन्तपालिनो महामहत्तकेशस्य श्रीगणेश्वर ... ।

३०. *R.S. Cat, 1923-24.*

३१. पण्डित-महामहत्तक-महासामन्ताधिपति श्रीगणेश्वर विरचितं मुजफ्फुरपुर जिला गजेट, १८ ।

३२. डा. उपेन्द्र ठाकुरका अनुसार त्यस समितिका संगठनकर्ता मन्त्री चण्डेश्वर थिए । तर जति ठूलूला उपमा गणेश्वरलाई दिइएको छ ती चण्डेश्वरलाई प्रदान नगरिएकोले उक्त समितिका संगठनकर्ता तथा प्रमुख चण्डेश्वर नभई उनका काका गणेश्वर थिए भन्ने बुझिन्छ ।

३३. संस्कृतसन्देश, १, ६ ।

३४. गोपालराजवंशावली, पत्र ४० (प्राचीन नेपाल संख्या २२ पृ. ३७) ।
पलाखचो श्रीउदसीहृदेवस महाथ उदमाल भास तिपुर स्वदत भौतपन्त ।
वद्य नवक्वाठ फनपी छिपन्त । श्वतेस संप्रघादत् करवा पलाखचोन ।
लिस्ववेडाव चण्डेश्वर चोस क्वाठ भड बोनाप्यायात काया ।

३५. गो. रा. वंशावलि पत्र ४७, संवत् ४५२ (प्राचीन नेपाल संख्या २१, पृ. ५३) ।
चन्दनएस्वरन राजगाका दिन ।

३६. गो. रा. वंशावलि, पत्र ४६ (प्राचीन नेपाल २१, पृ. ५३) ।

टिपाटस राजा हरिसिंहटो शिक श्वस कायना मंहाथव नाउभय वंधि यंडा कूलन ज्वोड विफंगव राजगामया मकी भारो धायान समस्त धन कासन ।

(तीनपाटनमा राजा हरिसिंहदेवको मृत्यु भयो । उनका छोरा, मन्त्री तथा साह्रा परिवार बन्दी बनाइए । रजगाउँका मकी भारोले साह्रा धन खोसी लिए ।

मा रजगाउंमाथि आक्रमण गरी कब्जा गर्न सफल भए ।

चण्डेश्वरले अन्य देशका राजाहरूका साथै नेपालका राजालाई परास्त गरेका थिए (नेपाला भूमिपाला भुजबल-दलिताः) तथा नेपालका वागमतीका तीरमा (वागवत्याः) सरितस्तटे सुरधुनीसाम्यं दधत्या ... (ः) दत्तस्तुलापूरुषः) भन्ने सूचना चण्डेश्वरका कृत्यचिन्तामणि (३७) बाट थाहा हुन्छ । चण्डेश्वरको आक्रमण नेपाल उपत्यकाभित्र भईनै रहेको सूचना गोपालराजवंशावलिबाट पनि पाइन्छ ।

यी राजनैतिक गतिविधिका अतिरिक्त चण्डेश्वर ठूला विद्वान् पनि भएको कुरा उनका कृत्यचिन्तामणि, सप्तरत्नाकर (राजनीतिरत्नाकर) (३८) आदि पुस्तकबाट थाहा हुन्छ । उनको कृत्यचिन्तामणिमा उनले गर्ग, वराहमिहिर, भोज, श्रीपति, पराशर आदि (गर्गो वराहमिहिरः स च भोजराजः स श्रीपतिर्मुनिवरः स पराशरादिः) सबै विद्वान् तथा मुनिहरूका निर्णयका लागि सप्तरत्नाकर ग्रन्थको रचना गरे (वाग्नायस्मृतिनिर्णयाय कृतवांस्तान्सप्तरत्नकरान्) भनी बोलेका छन् ।

ज्योतिरीश्वर- यिनी हरिसिंहदेवका मन्त्री थिए । ज्योतिरीश्वरलिखित प्रहसन नाटक धूर्तसमागममा यिनले क्षाफूलाई पल्लिगाउंमा जन्मेका तथा मीमांसामहोत्सव रामेश्वरका पौत्र र धीरेश्वरका पुत्र हुं भनी लेखेका छन् (३९) । त्यहाँ यिनलाई कविशेखरान्नायको उपाधि प्रदान गरिएको पनि पाइन्छ । ज्योतिरीश्वर धूर्तसमागमबाहेक

पञ्चशायक, रङ्गशेखर र वर्षरत्नाकर आदि पुस्तकहरूका पनि रचयिता थिए ।

यसबाहेक नैषधचरितमका टीकाकार भवदत्त (४०) पनि यसै कालमा भएका थिए । अहिले उनको परिचय पाउन सकिएको छैन ।

गणेश्वरको राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको सूर्यमूर्तिको पादपीठलेखमा एक जना श्रीपति नाउँका व्यक्तिको उल्लेख भएको छ । वास्तवमा उक्त प्रतिमा श्रीपतिले नै बनाउन लगाएका थिए तथा त्यस बखत महामन्त्री गणेश्वर निकै शक्तिशाली भई निस्केकाले त्यस अभिलेखमा राजाको उल्लेख नभई महामन्त्री गणेश्वरका नाउँको उल्लेख गरिएको छ ।

यी श्रीपतिका बारेमा खोजी गर्दा यिनी प्रख्यात राजपुरोहितवंशका रहेछन् तथा उनका वंशजहरूले गढवाली राजा गोविन्दचन्द्र, कर्णटकी तथा नेपालका बनेपाली राजा र महामन्त्री वद्धनपरिवारका समेत राजपुरोहित थिए भन्ने थाहा पाइएको छ । तिनका वंशक्रम तथा उपलब्धिहरू संक्षेपमा बयान गरिएको छ । (४१)

हृदयधर भट्ट- गोविन्दचन्द्र गढवालका परराष्ट्रमन्त्री तथा राजनीति रत्नाकरका लेखक थिए ।

लक्ष्मीधर भट्ट (लक्ष्मीपति)- लक्ष्मीधरलाई पशुपति देवपाठनको हरिहरमूर्तिका नगीच रहेको लेखमा (४२)

३७. संस्कृत सन्देश, १, ६, पृ. २६-२७ ।

यसमा उनलाई 'कर्णाटाधिपमन्त्रिणि' तथा 'सचिवमौलिमणि' आदि भनिएको छ ।

३८. राजनीतिरत्नाकरलाई डा. के. पी. जायसवालले सम्पादन गरेका छन् ।

३९. राष्ट्रिय अभिलेखालय, सं. ३९२६, ३९३६ ।

यस पुस्तकमा हरिसिंहदेवले सुतलान गयासुदीन तुगलकसंग गरेका भीषण युद्धको वर्णन गरिएको छ ।

४०. *Dr Thakur, ibid, P. 288.*

४१. श्रीपति नाउँका एक जना अर्कै प्रसिद्ध लेखक थिए । उनले लेखेका ज्योतिषरत्नमाला ज्योतिषविषयको प्रख्यात पुस्तक छ । यस पुस्तकका मूल तथा टीकासमेतका अनेक प्रति नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा छन् (वीर पुस्तकालय च. नं. १६१; राष्ट्रिय अभि० सं० ३२०, ३४१ इत्यादि) । शक संवत् १६१ (ई. सन् १०३९) मा पुस्तक लेख्ने ज्योतिषी श्रीपति काश्यपमोत्री, पुण्डरीकखण्डनिवासी तथा दैवज्ञ केशवका पौत्र र ज्योतिषाचार्य नागदेवका छोरा थिए ।

४२. *D.R. Regmi, M. Nepal, III, PP. 36-37.*

उक्त अभिलेखमा लक्ष्मीधरदेखि गणपतिका छोराहरूको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

लक्ष्मीपति पनि भनिएको छ र गोविन्दचन्द्र गढवालका सन्धिबिग्रहमन्त्री (४३) तथा कल्पतरुका रचयिता थिए। कल्पतरुको दोस्रो प्रति गदाधरसिंहदेवको राज्यकालमा लेखिएको थियो तथा तेस्रो प्रति लक्ष्मीधरले कर्णाटकी राजा रामसिंहका आश्रममा आई उनकै राज्यकालमा लेखेका थिए। उनी व्यवहारकल्पतरुका लेखक पनि थिए। देवपाटनको अभिलेखमा उनलाई भारद्वाज गोत्रका राजपुरोहित तथा वेदाङ्ग आदि कण्ठस्थ पारेका भनी उपाधि प्रदान गरिएको छ।

श्रीपति- देवपाटनलेखमा श्रीपतिलाई लक्ष्मीपतिको प्रपौत्र (पनाति) र वेद, व्याकरण तथा चौद्व विद्यामा पारंगत भएका भनी परिचय गराइएको पाइन्छ। राष्ट्रिय संग्रहालयको लेखमा गणेश्वरका साथमा उल्लेख गरिएका श्रीपति यिनै हुन्।

गणपति- यिनलाई देवपाटनको अभिलेखमा श्रीपतिका नाति, त्रिपुरसुन्दरी (श्रीतुलजा) का आराधना गर्ने, राजपुरोहित, धार्मिक उपदेश दिनामा परम गुरु, रघुवंशी (कर्णाटकी) राजाका पुरोहितका सन्तान तथा टुक्रिएका पशुपतिलिङ्गका प्रतिष्ठापनकर्ता आदि मानिएको पाइन्छ। गोपालराजवंशावलि देवपाटनअभिलेख आदिद्वारा यी सर्व-

विदित भएको छ- पशुपतिलिङ्गलाई टुक्र्याउने बंगालका सुलतान शमसुद्दीन थिए। उक्त मन्दिरमा नयाँ लिङ्ग बनाई मदनरामवर्द्धन (४४) ले स्थापना गरेका थिए तथा लिङ्गप्रतिष्ठापनको सिलसिलामा सबै धार्मिक क्रिया गर्ने गणपति नै हुन्।

रहसपति, रणपति, राजपति- यी तीनै जना गणपति र तेजलक्ष्मी (आमा) का छोरा थिए भन्ने देवपाटनअभिलेखबाट थाहा हुन्छ। राजपतिको उल्लेख दशकर्मशास्त्र (४५) तथा ने. सं. ५१४ को एउटा अभिलेखमा (४६) पनि भएको पाइन्छ। दशकर्मशास्त्रटीकामा उनलाई बनेपाली राजकुलका उपाध्याय (श्री श्री भौत राजकुलोपाध्याय श्रीराजपतिशर्म आराधेन लिखितमिदं) भनिएको छ तथा बनेपाली महामन्त्री मदनरामवर्द्धनको सूर्यमूर्तिपादपीठलेखद्वारा उक्त मूर्ति स्थापना गर्दा सबै धार्मिक क्रियाकर्म उनलेनै गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ।

जयत (पति)- ने. सं. ५३४ को उमालिङ्गित महेश्वरपादपीठबाट (४७) जयपतिबुसु शर्माको उल्लेख गरिएको छ। उक्त अभिलेखअनुसार महाराष्ट्रबाट नेपाल आएका एक जना ब्राह्मण लक्ष्मीदेव सोमशर्माका नाउँको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ।

४३. राष्ट्रिय अभिलेखालयको कृत्यकल्पतरु, सं. २४३, यहाँ 'श्रीमहाराज गोविन्दचन्द्र सन्धिबिग्रहिक श्रीलक्ष्मीधर भट्ट विरचित' भनी लेखिएको छ।

४४. मदनरामवर्द्धनको ने. सं. ५०५ को इट्टु बहाललेख।

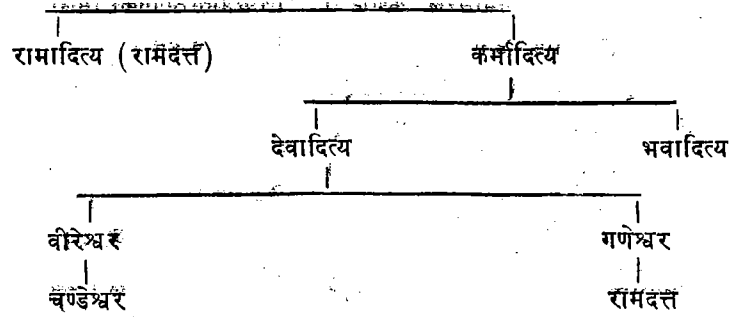
४५. राष्ट्रिय अभिलेखालय, प. १०७४।

४६. D. R. Regmi, III, P. 35.

४७. D. R. Regmi, III, P. 51.

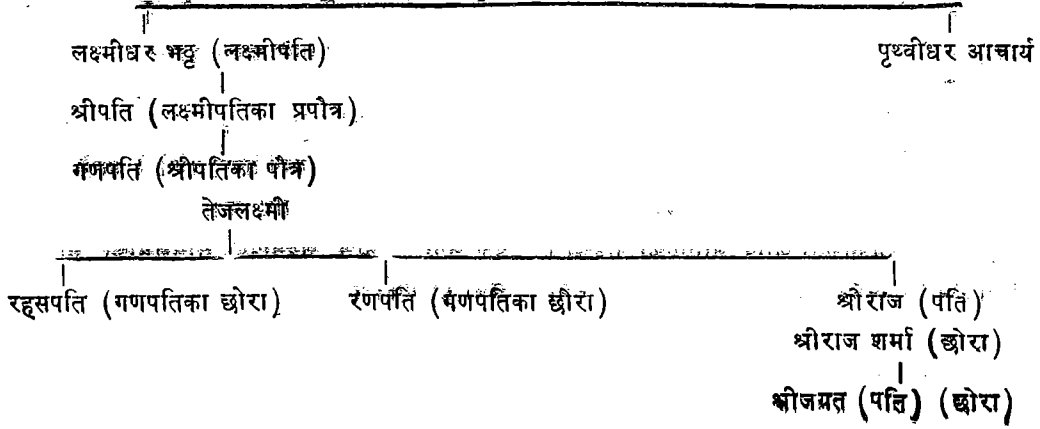
परिशिष्ट १

सिमरौनगढका कणाटकी राजाका विमपीगढ बस्ने ठकुरवंशी मन्त्रीहरूको वंशवृक्ष (नान्यदेव-हरिसिंहदेवका समकालीन) ।

परिशिष्ट २

हृदयधर भट्ट

(Continued)

N E P A L

The kingdom

by Sylvain Levi

Nepal is an independent kingdom situated to the North of India, on the southern slope of the Himalayas; She consists in a narrow band of territory which runs parallel to the chain. She measures about 800 Kilometres in length and an average of 160 kilometres in width. She extends from 78° to 86° of longitude East, comes in contact in the South East 26° 25' of latitude North, and goes beyond 30° at her extremity in the North—West. She is included between the British possessions Sikkim and Tibet. Since the treaty of Segowlie (1816) and the convention of 1860, the boundary between Nepal and British India follows in the west the course of the Kali, to the south the Hillocks of "Gres" (Sandstone) parallel to the Himalaya and the marshy lands of the Terrai cut out in three sections, in the East the stream of the Mechi and the lofty peaks of Singalila which border on Sikkim. In the North, the frontier of Tibet, almost unknown, seems fairly badly defined; it loses itself in the inaccessible solitudes of glaciers and only takes a definite outline in the neighbourhood of the passes, now running without and now running within the Tibetan plateau as the case may be.

In spite of the revolutions and conquests which have upset the neighbouring countries, India and Tibet, Nepal has remained for many centuries almost unchangeable in her traditional limits. Nature herself had outlined them cle-

ar and sharp. In the North the Himalayas straightens up her colossal mass, crowned with giant peaks. The few passes which cross the mountain and which scale over the plateau of Tibet, are only passable from May to September; snow obstructs them seven months in the year, and the traveller who ventures in the right season even then runs a thousand risks. The avalanche threatens him, the precipice awaits him; he is compelled to cling on to rocks, to hang on the taut ropes over abysses, to ascend heights of 4000 to 5000 metres. In the south on the borders of Hindustan, the low lying lands of the Terrai, are still more dreadful; the waters coming down the neighbouring slopes are held up and stagnate in their basin of clay at the foot of the mountains; these waters are laden with putrid vegetable matter. Deadly malaria is prevalent in the damp atmosphere, nine months in the year, from March to November, and drives away man, as well as the Hindu of the plains and the mountaineer of Nepal; in winter the herds of the neighbouring districts are sent to graze on the rich grass; but when the spring sets in the jungle is roamed by wild beasts. Only a few scattered groups of cursed races, last vestiges of humanity, have been able to live in this country of pestilence and death. Behind the terrai, nature has prepared other defensive lines: an endless forest of sal is connected with the Hillocks of Gres and covers the slopes; the tall trunks of the vigorous trees

spring up from the whitish and dusty soil and under their opaque umbrage swarm at their ease, elephants, tigers and rhinoceroses; man only makes an appearance in the cold season to hunt, or to cut down the valuable wood. Between the "Hillocks of Gres" and the first risings of the Himalaya, the ground bends back and runs into valleys parallel to the chain the altitude varies between 700 and 800 metres; malaria ravages the place and contaminates the air. Temporary villages and garrisons take up their position from November to March; at the inevitable time, they all flee from the "Aoul" the deadly fever.

Beyond the valley of the Dhouns and the Maris, the mountain suddenly and abruptly springs up and rises in tiers upon tiers of powerful steps to the bulwarks of ice which shuts out the horizon. At first sight it seems a formidable chaos of summits, Plateaus, valleys, without unity arrangement or system. Nepal is still only a geographical region, defined by natural boundaries. A close observation brings out into prominence, out of this inspiring and stupendous mass, the harmonious frame work of a real organism. The innumerable streams which flow down hapazardly in this mountainous labyrinth, divide into three great basins which resemble one another. A gushing torrent, whose source springs up from the Tibetan heights cuts by erosion, the line of the giant peaks, penetrates into Nepal, and gathers a portion of the local drainage. At the foot of the Hillocks of Sandstone it encounters a fan of tributaries too slow flowing to cut themselves a passage, absorbs them, crosses the defile, then the Terrai, and flows out majestically into the plains in fertilising sheets of water. In the west, the Karnali or Kauriala, whose streams run side by side with those of the Ghara or Sutlej enters Nepal by the Takla Khar or Yari pass, or Sarda on British soil, takes then the name of Gogra and carries to the Ganges all the waters that flow between the Nandadevi (7820 metres) and the

Dhaulagiri (8180 metres): The seven tributaries of the Gandaki spread out between the Dhaulagiri and the Gosainthan (8059 metres.) The Tirsuli, the most eastern, is also the most voluminous, she flows out of Tibet through the kirong pass, and swelled up by six other rivers her sisters by name and sacredness, crosses the hills at Tribeni Ghat to flow into the Ganges in front of Patna. The whole of Eastern Nepal, from Gosainthan to Kanchamjanga (8580) metres over 28000 feet) pours her waters in seven tributaries of the kusi; two of them derive their sources in Tibet the Botia kusi, which enters Nepal by the Kusi pass, and the Arun which drains a large basin on the Tibetan plateau before entering Nepal by the Hatia pass. Brought under control in one bed, the seven kusis fall in cataracts from the "Hillocks of Gres" into the plain and pursue their impetuous course in a net work of capricious arms, to their confluence with the Ganges. Between the region of the seven Gandakis and the region of the seven kusis is, a basin of moderate size and small drainage but of original aspect. The Bagmati (Vagmati) which gathers up the waters, does not flow out of the chain proper; she derives her source half way between the lofty Himalayas and the "Hillocks of Gres" from the folds of a buttress which overhangs the right bank of the malamchi kusi and the left bank of the Tirsuli Gandaki, escapes getting mingled with her powerful neighbours, and carries herself to the Ganges, the tribute of the sacred waters. Hardly at birth the Bagmati flows through a spacious valley twenty five Kilometres long by sixteen kilometres large, unruffled like the plain, but surrounded on all sides by mountain walls of 2500 3000 metres; only one narrow breach, open in the south, allows an outlet to the higher waters. Fertile and sparkling, the foster valley shelters without encumbrance, three hundred thousand inhabitants, a prosperous capital, two large towns, populous boroughs, large villages, plantations,

fields, and groves. The altitude of 1300 to 1400 metres, is too high for Aoul, too low for snow; in winter the breeze blows salubrious, without a sting; in summer the neighbouring forests and the glaciers beyond allay the tropical heat; the average temperature fluctuates between 10° (This is centigrade) in January and 25° in July, without marked daily variations. Fertile, clear and tortuous streams cut into the alluvial soil and often deepen their beds and enlarge them too much. Rice copiously watered gives splendid crops the other cereals leave nothing to wish for. The orange tree, the pine apple tree and the banana tree give delicious fruits. The simple and agreeable life tends to refine the mind. In the south, the barriers that close the approach to the armies of India allow the passage by a slow and sure infiltration, the benefits of the Hindu civilization, of the arts, literatures' religious and of the soil order. In the north, two passes, one practicable even to horses open the easiest way and the most frequented one between India and Lhasa. To the East and to the west, easy defiles lead to the lateral valley of the Gandakis and the kuis. It is here that the contrast is sharp; mountainous districts, deep valleys wild defiles, steep slopes with practically no soil, where water flows in torrents and destroys without irrigating; in summer, the aoul afflicts the shallow waters, in winter the snow covers the higher grounds. The aboriginal population dispersed at random with the scanty cultivations, lives in hovels, often in half nomadic fashion. The towns clinging to the mountain sides are mere struggling villages with a market and a castle stronghold. An oppressive feudalism partitions the country. The basin of the Karnali is the territory of the twenty two Rajas (Baisi Raj); the seven-Gandakis is the territory of the twenty four Rajas (chaubisi Raj). The semi-barbarous tribes of the seven-Kuis have only a rudimentary organisation of the Clans. The central valley was naturally designated to be the seat of hegemony. The power that prevails is sure to obtude, by

the superiority of its resources the chaotic and undisciplined mass of neighbouring principalities. He can at leisure extend towards the east and the west, as far as the nature of the soil, the necessities of revictualling and the difficulties of communications will allow. These boundaries have practically, remained unchanged and the attempts by the Gurkhas at the beginning of the XIXth century, to absorb Sikkim on the one hand and kumaon on the other have failed. The valley and the kingdom are so closely solidary that the same name has served the purpose of designating them both; but official procedure which is more precise, distinguishes them; it gives to the kingdom the name of Ghorkha Raj "kingdom of the Ghurkas" and in unison with the local custom exclusively reserves to the valley the designation of Nepal. Outside Nepal properly speaking, the country is known on hearsay; never has the European visited the mountainous regions which extend to the east and west of the central valley. But a look cast on the map of the kingdom, as it has been drawn up by the trigonometrical service of India, reveals the state of actual knowledge. Vast spaces are left blank. The series of altitudes that are marked out indicate the summits that have been measured by calculation by careful sighting from the British territory; the capricious lines, in which are gradually arrange at problematic distances, names and localities, denote the information gathered by the Anglo-Indian spy system by the help of Hindu Pundits whom it employed as secret agents or as recruited mercenaries in the British regiments. The past of these confused regions is not better known than the soil itself; archaeology, epigraphy have still to be created; the scanty informations so far gathered come from suspicious indigenes and from tardy documents. The valley all one, visited, observed and studied for a century, belongs to science.

The valley of Nepal

The valley of Nepal (Nepala) opens out

half-way between the plains of Hindustan and the high summits of the Himalayas. She assumes the shape of a fairly regular oval, elongated in the same direction as the chain. The great axle, from East to West measures almost twenty five kilometres; Small axle, from north to South almost sixteen kilometres. The Northern slopes support themselves against the transversal ridge of the Himalaya projected by Gosainthan (7714 metres) and which culminates in the Dayabhang or Jibjibia (7244 metres) at an equal distance from the defiles of Kirong and Kuti, between the waters of the kosis and those of the Gandakis. Once upon a time a vast lake covered, so they say, the whole valley the intervention of a divinity opened a breach and an outlet to the waters, and given the soil to man. The aspect of Nepal explains the legend. The mountains, rising around in an enclosed circle even conceal the narrow defile which allows the escape in the south of the local drainage. Their summits compared to the giants of the Himalayas, have only a modest altitude of 2000 to 3000 metres. A thick vegetation covers them to the pinnacles. European trees and especially the oak rise up in tiers above the tropical trees, Mount Manichur (Manicuda) occupies the north-eastern extremity of the valley. A chain Sheopuri (Civapuri) of 2500 metres in height, and thence to mount kokni of Kukanj; behind this curtain are unexplored valleys which are crowned in the distance by the white line of snow and ice. The imposing mass of Nagarjun (Nagarjuna) rises up in front of kokni towards the west/ south-west. The depression which lies between offers a convenient passage between Nepal and the valley of Nauakot (Nauakuta) her natural annexe. In the west, the Dhochok, a range of undulating hills which does not attain the height of 1800 metres, connects the lesser western chain of the Nagarjun to the breastwork of the Chandragiri (Chandragiri). The tributaries of the Tirsuli Gandaki which come down its western slopes, open a second means of communication between Naya-

kot and Nepal. The Chandragiri rises in steep slopes at the south-western corner of the valley the road to India crosses its escarpments, traverses the line of summits at a short distance from the pinnacle (a little less than 2500 metres) and comes down again the Southern slopes at the village of Chitlaung, in the valley of the "Small-Nepal". The Chandragiri is welded towards the South-East, to the Champadevi (Champadevi). The lateral valley which runs alongside their opposite southern slopes has often been visited by European travellers up to the close of the XVIIIth century; their unanimous testimony bears to the conclusion of it being a narrow, painful and miserable gorge. Between Champadevi and mount Mahabharat (Mahabharata) opens out the breach of Kotpal (or Kotval) only cleft in this vast wall of mountains and just large enough to allow the flow of the river Bagmati. The Mahabharat is in itself only a buttress of the Phulchok. The Phulchok is the highest of pinnacles that overlook the valley; Its altitude is exactly 3000 metres. In short, on the Eastern side, mount Mahadeopokhei (Mahadevapuskarini) stretches out between Phulchok and Mahadeo-pokhri leads the way from Eastern Nepal to the Valley of Banepa, which historical remembrances, directly associate, like Nayakot, to the history of Nepal.

The valley of Nepal (seen from Chagu-Narayana). The Bagmati (Vagmati) gathers all the waters that come down these slopes to irrigate Nepal. It rises on the Northern slopes of the Sheopuri, flows at first in a deep gorge between the sheopuri and the Manichur, falls in cascades in the valley, meanders; then swollen up by numerous tributaries, the torrent becomes a river, forces a passage for the first time at the foot of the hills on which stands Chobb-ar, takes a direction towards the southern rising of the valley, finds an outlet and escapes through the Kotpal breach and then penetrates

an entirely unknown region, which contradictory reports have represented now as impracticable and now as easily accessible; it reaches the 'Hillocks of Gres' at Hariharpur, crosses the Terrai, flows into British territory, drags its now slackend waters through irregular canals and falls into the Ganges below stream at Monghyr, mingles with the tributaries of the Gandaki and the Kosi.

The principal Nepalese tributary of the Bagmati is the Bitsnumati (Visnumati) which rises on the southern flank of the Sheopury, follows fairly evenly the foot of the mountains and pours out into the Bagmati nearly in the centre of the valley. The other streams are only humble brooklets during the dry season; their religious importance compels their mention: On the right bank the Dhobi-Khola and the Takhucha, on the left bank the Manhaura (Manohara) or the Maumati (Manimati) which rises in mount Manichur, the Hanmati (Hanumati) which rises in the Mahadeopokhari and the Nikhu which comes from the Phulchok.

All these streams are characteristic of one another; rising outside the region of snows, fed by tributaries, they suddenly increase in volume in the rainy weather; the brooklet of the day before then becomes a gushing torrent which easily cuts itself a vast bed in the alluvial soil. In the course of time the bed, continually deepened, takes the aspect of a drain banked on both banks by high walls. Once the rainy season is over, there remains only a ribbon of water lost in the sands. The Bagmati alone flows plentifully throughout the year and its gushing and loud waters have earned it the title "The Talkative".

On this fertile land, humanity swarms. Defiles suddenly disclose the valley and the surprised gaze contemplates an immense garden made picturesque by gay little buildings. In and out of the sparkling fields and leafy gro-

ves, hamlets, boroughs and towns spread their roofs with upturned corners overlooked by the tapering pyramids of the wooden temples with their dazzling golden arrows. The charm of the scenery is unforgettable. The Capuchin missionaries of the XVIIIth century show signs of their wonderment. The P. Marco Della Tomba, who has not visited the country but who gathered informations and impressions from his associates writes: "after crossing other small mountains covered with trees, one finds the valley of Nepal, "Valley bellissima" (The grandest of valleys) which seems at first sight, of gold, with all its golden pagodas and palaces The Valley benefits by a mild and salubrious breeze; she abounds with all kinds of victuals; one finds nearly every fruit that is common to Europe.¹ A century early, the jesuit Grueber was just brief in a practical way; "Nepal abounds in all things that are necessary for the sustenance of life" On a surface of 700 square kilometres, the population approaches 500000 souls², or otherwise a density of 700 inhabitants persquare kilometre. In a region without industry. One half of the Population lives, gathered together in the towns and boroughs; the other half is dispersed in innumerable hamlets, which it would be fastidious and vain to attempt to enumerate.

The chief town of Nepal is Kathmandu, seat of the Government and the capital of the kingdom. Kathmandu is not the most ancient town of Nepal; without alluding to anterior capitals which have disappeared, Patan surpasses in antiquity her triumphant rival. Tradition fixes the creation of Kathmondon in the year 3824 after the Kali-Yuga- 724 J.C.) and this seems plausible. On a certain day, according to the chronicle, is the king Gunakama was fasting in honour of Maha-Laxmi, the goddess appeared to him in a dream and directed him to build a town at the junction of the Vishnumati and the Vagmati, on a spot which the presence of numerous divinties had already consecrated. The

town was to have the curved form of the "Khadga", the cimitar which the sanguinary Devi brandished in one of her multiple hands against her terrified adversaries⁸; the town was to contain 18000 houses and every day a business transaction of 100000 rupees was to take place. The new town received at first the name of Kanti-Pura "Town of Grace"⁴ She suffered from the long period of feudal anarchy which Nepal underwent in the middle ages, and formed for many centuries a sort of oligarchical, federation, alike the celebrated Vaicali in the time of Buddha.

Twelve nobles (Thakuries) wielded the power in the title of rajas. Ratna Malla took possession of the town at the end of the XVth century, owing to the magical power of a prescription which he had disloyally learnt of his father and especially owing to an unscrupulous perfidy; won the chief official of the Thakuris ('Kaji', cady) on his side, had them poisoned in the course of a banquet, assassinated his accomplice and proclaimed himself king. He created the dynasty Malla of Kathmandou, and which lasted till the Gurkas conquest. A century after Ratna Malla, under the reign of Laksmi Nara-Sinha Malla, a miraculous erection sprang up in the capital. An ordinary individual had recognized, in the crowd which followed the procession of Matsyendra Natha, the Tree-of-Wishes (Kalpavrksa) in person come down as a vulgar idler to admire the spectacle; he sprang on the divine visitor, maintained him a prisoner and asked for ransom a singular favour; his admission was to construct with one tree only a shelter for wandering monks. The Tree-of-Wishes gave his word and stood by it; with the wood of one tree alone, they were able to build a spacious edifice, which is still in existence and remains dedicated to her original use; it stands in the neighbourhood of elegant temples which face the Darbar along a paved road which leads to the Bitsnumati. The justifiable fame of this miraculous outhouse gave the town a change

of name; they called her ever since then, (Kastha-Mandap Market place of wood) in Sanscrit in colloquial language Kathmandu, which the Europeans have made into Cadmendu (Grueber) Kathmandu, (Kirkpatrick) Kathmandu (Hamilton), etc. outside the Indian language, the town is designated under quite different names. The Nevars call her Yin (-daise), after Kirkpatrick; Tinya, after Bhagvanlal⁶; the Tibetans according to Georgi, Jang-bu-or Ja-he.

I ignore the real equivalent of Ja-he; Jang-bu is only an altered transcription of Yam-pu "name of Nepal's ancient capital, also applied in the use of Eastern Tibet to Kathmandu"⁶ It is this name that the Chinese have transcribed by Yang pou⁷. Kathmandu is also known in Tibetan under the name of Kho bom.⁸ Besides Jaschke mentions as a periphrase sometimes employed instead of Kho-bom. Klui phobran, "the palace of Naga"; he explains the meaning of this name by the treasure of precious metals which they believe to be abounding in the regional but in studying the religion of Nepal one can see the important part the Nagas re-appears in the name attributed by the Mogul Bodhimor to the palace of Amcuvarman, King of Nepal in the VIIth. century: Kukum Glui⁹; and the first element of this designation appears, in a Chinese story, as the very name of Kathmandou." Kou-K'ou-mon. This¹⁰ name may be connected with the name of Gongool-puten (Gongul pattana) which signifies Kathmandou "In ancient books" from informations by Kirkpatrick.

Under the Mallas, Kathmandou prospered and spread rapidly. In the XVIIIth century the Capucin friars attributed her to a total of 18000 houses of families;¹¹ this is exactly, too exact even, the figure predicated by the goddess Laksmi. Kirkpatrick mentions without admitting a still higher figure. Under the last Malla of Kathmandou, Jaya Prakaca, the town was supposed

to contain 22000 houses. If one takes into consideration the great number of children in Nepalese families and the inhabitants in each house, one must multiply the said number by 10 (This is the average accepted by Kirkpatrick): but it is evident that so considerable a population would not have been able to live in the interior of a town which measures one square kilometre and which is congested with numerous temples: the inhabitants of the boroughs and villages (to the number of 97¹² without taking into account secondary localities) governed by Kathmandou and situated in the valley, have certainly been included in this approximate census

At the present moment, the population of Kathmandou may be 40000 souls: acknowledged as a capital by the Ghurka kings, since the creation of the dynasty, she regained under the new administration all she had lost through her ancient rivals. The town of the Mallas has not, however, changed her aspect in the interior of her white enceinte: she has retained the old darbar which is by itself a town in the centre of the town, with her buildings restored or enlarged, the high golden pagodas which stand out and overlord them, her fifty courts separated by low doors and oblique corridors, each one reserved for the princes, for the women, for the house, for the elephants, for the spectacles, for the ceremonies, for the monk, for the menials:

She has retained her picturesque temples erected by the Mallas or during their reign: she has retained her narrow streets that obscure, filthy and swarming, where the footpath is only a track between two ditches of stagnant dirt. The only road paved with stones crosses obliquely the town from east to west as far as the bridge of the Bisnumati, and runs alongside the darbar. The decrepit houses still show on the unplastered bricks of their facade, their balconies and the decorated woodwork of their stands on which the truculent fancy of a joyous

imagination has carved out peacocks, nymphs, nagas, elephants, flowers, leaves and erotic monstrosities. The ground floor is higher than usual, the shops, likewise open on the road: the merchant or the artisan, crouching, while waiting for clients, speaks, works and smokes his short pipe: higher up two or three stories which ladders and trap/doors serve in place of a staircase: here there are overhanging rooms which a narrow window lights and airs with a one piece wooden venetain that makes it airtight in the cold weather: pellmell in the confusion of these miserable interiors, are found families, sordid, in rags, fed on garlic and fermented radish. The town also retains her monasteries of old carefully connected to the road by a narrow and low corridor. The commission of public ways has preserved the traditional division in "tols" little groups of houses under one name which formed at one time a unit of combat; each one of the city gates. As of old and with more severity, the low castes and the outcastes were excluded from town: butchers, carriers, sweepers, and the whole group of despised corporations enclose the town with a nauseous circle.

The new Kathmandu grew up further away, in the outskirts of the suburbs. At the north-eastern angle, the king (Dhirajadhiraja) lives in his new palace, stucco-worked and daubed-hybrid combinations of Greece, of Rome, of England and of India: The Mayor of the palace (Maharaja) has erected near the prince whom he holds in tutelage, a palace of the same style lighted by electricity: vast gardens surrounded by walls conceal these buildings from the public gaze. At the south-eastern angle the intricate buildings of Thapathali spread out and the palace erected by the celebrated minister Jang Bahadur at the middle of the XIX century. Between these two groups of constructions lies a vast open field. This is the manoeuvring ground where the whole day and

the whole after-noon the Ghurka recruits exercise, initiated into commands so-called English by instructors who are not linguists. To the north of this Hindu "Camp--de--Mars", the tank of Rani-Pokhri, dug out in the XVII th. century and at one time bordered by small tempels; Jang has levelled them and has imprisoned the pond by a deep wall, a narrow path leads from the western edge to the central pavilion which discloses one of the most beautiful sights in the world. Pagodas, Chapels, caityas, ancient or modern monumental or rudimentary, form a chain all along this large quadrilateral. The new administration has left here eloquent touches of her beneficail period; in front of Rani-Pokhri, towards the west, the Darbar has created (or instituted) a kind of Nepalese college (Darbar School) where Sanscrit and English are taught side by side, tradition and mordern life, likewise. Behind and to the North, the hospital. The barrcks, the military work houses the arsenals, form the counterpart, towards the South, to the institutions of education and charity; In the space between, rises the white stoned column, of 75 metres in height which the minister Bhim has had erected towards 1835; one can climb up to it by means of a snail-like ladder; but the view which is suddenly disclosed on the summit, largely repays the trouble of climb.

The road that skirts the manoeuvring field leads towards the North, to the British residence by the suburb of Thamel and by a large prairie where the young Ghurkas love to train their horsrs. The residence is situated on a plateau which gradually slopes down to the East towards the Tukhucha, to the west towards the Bisnumati. The house of the resident, a sort of cottage on Indo-gothic style, and surrounded by a magnificent park of a predominant sombre verdure due to the gaint pines; this little spot of ground which the Ghurkas considered barren, haunted and insalubrious,

has been turned by British perseverance into a corner of Europe: the kitchen-garden even supplies in abundance all the vegetables of the west. The doctor of the residence lives in another cottage, a little smaller, near the residence. A company of seopys in the employment of the British Government is installed in huntings. The company is instructed to protect the person and the goods of the resident and to forbid access to the ground conceded. The offices of the residence, situated in a small annexe, employ a small personel: two Hindu writers and a Nevar interpreter who translates in Hindustani, papers and documents written out in the indegenous languages of Nepal. At one time the post had Amrtanada as titular, the celebrated Buddhist Pundit, who taught Hodgson and helped him in his researches; since then, his decendents have occupied the post from father to son, but without having inherited the grand father's knowledge; I have only interviewed in 1898, in colonel Wylie's camp which he accompanied, Indranada son of Gunanada; The man did not trouble to give me list of his acquirements. His son, hig coadjutor and his designated successor Mitrananda (Maitrèyananda) is cerainly full of zeal and good will; he has even studied the Latin alphabet.' But to bear the title of Pundit, he has done well to be born in Nepai and in a Buddhist Community.

The residence still owes three appendages: the hospital, the post-office, the bungalow. The hospital reserved as a matter of fact to the personel of the Residence, is however, open to the sick from outside. The British medical officer has a Bengali doctor for assistant who conciliates in a large eclecticism western science and "ayourvedic" methods. The post-office is the only intermediary between the whole of Nepal and the countries of postal union; it is managed by a Hindu Babu who succeeds marvellously in extricating himself from the confusion

of addresses, polygott and polygraphic. Post runners with little bells (dark-runners) arranged at different stages, daily carry the mails in a bag between Kathmandu and Segauli—the last office of the British territory on the road to Nepal. The Darbar has always refused the authorisation to instal telegraphy. The modest though large enough bungalow, shelters travelling guests, Indian on a mission or officials sent from the plains for the accidental needs of the Residence. Engineers architects, etc. A body-guard of Ghurukas watches the gates of the Residence, at the entrance of the only road which is practicable to carriages.

A bridge of bricks thrown across the Bagmati, to the south of Kathmandu quite close to Thapathali, connects the suburb of the capital to the suburb of Patan. Facing Kathmandu, active, rejuvenated and flourishing stretches Patan the capital of the past, of extinct splendours and of dying memories; it is the town of the subjugated Nevars and of vanquished Buddhism. Her original people date back from distant centuries. King Vira deva, who is known as her founder, was crowned, so they say, in the year 3400 of the era of Kali Yuga (=300 J. C.). But in the traditional list of Nepalese kings Vira deva follows Amcuvarman who reigned about 630 J. C. and precedes Narendra deva who received Chinese amassadors about 646. The details of the narration is worth the chronology: An honest man, pious, and a devotee, who earned his living in selling different herbs, would gather them every day at the Beautiful Woods (Lalita-vana), then he would return to the Capital where reigned Vira deva. His ugliness made him popular; one would wish him as an acquaintance, on the way. One bright day, while he was collecting his herbs, he was suddenly seized with intense thirst; he throws down the rod on which hung his baskets, to run in search of water. He perceives a little pond, fresh and limid; he quenches his thirst, he bathes in its waters, and revived, takes up his in-

errupted work.

He attempts to draw his rod near him. The thing is stuck to the ground so much the worse; he will do without it. He gathers his herbs in his hands and goes back to town. Vera deva who sees him passing by, fails to recognize him. His ugliness is transformed to dazzling beauty. The Raja is amazed: he henceforth the Beautiful (Lalita) he cried out, and he adopted him as his favourite. The same night, a vision direct Vira deva to create on the enchanted spot, a town which will be named the Beautiful Town (Lalita pattana). He obeys hands over to Lalita an enormous sum and sends him to build a town large enough to accomodate 20000 inhabitants. But the town surpassed his ambitious hopes: Under Vera deva, son of Narendra deva, Lalita—pattana replaces as a capital and royal residence, the deserted town of Madhyalakhu. The VIIth century was then only a little more than half spent. The choronicle seems to have divided in two, the personages and events. Vera deva, who builds Patan and Vira deva who establishes his capital, must probably comprise one and the same king. The new town attained the height of her glory: she lost her name; the town of Lalita became the town, the town par excellenc (Pattana, Patan). The Nevars, in their dialect, give the town, however, another name. Horace de Penna's epitaph in the Nevar tongue, reproduced by George, represents this name in Devanagaris characters by 'Eladesa'; the trascription in Latin characters given by Georgi Shows 'Hela des'; the Latin translation re-establishes the original designation. "in Civitate Patanae". Kirkpatrick writes: "Yulloo daisi"/; Writh, "Yaloudesi". The Tibetans have adopted this appellation which they write "Ye-Ran"; the Chinese, in imitation of the Tibetans employ the form Ye--leng. Bhagavanlal mentions another designation in the Nevar tongue: "Tinya-la" which he interprets in this way in the direction (la) of Kathmandu (Tinya) in coming from Bhatgaon.

Patan remains, throughout the history of Nepal the fortress of an indecible and turbulent aristocracy. Towards the XIIth century, she had as many kings as she had (tols) "groups of houses". The dynasty of the Mallas expelled the oligarchy of the Thakuris towards the middle of the XIVth century. At the close of the XVth century, the town possessed a local dynasty, brought into existence by the Malla kings of Kathmandu; but the aristocracy which had long governed the old town, remained staunch to its souvenirs and its hopes. The struggles of the nobility against the royal power culminating in the course of the XVIIIth century ended up with Ghurka conquest. As chieftain of Kathmandu, Prithbi Narayan immediately took possession of Patan without a struggle, in 1768. At this time Patan was still the largest town in Nepal and the kingdom of Patan possessed the greatest spread of territory in the interior of the valley. The capuchin Friars basing themselves on local estimation, attributed to the town (with her suburbs, as in the case of Kathmandu) a population of 24000 families.¹³ Buddhism predominated. Whilst Brahmanism acted as a counterpart at Kathmandu and held it in check at Bhatgaon (according to informations from Georgi), at Patan, the Buddhists comprised the three-fourths of the population. The town was rife for plunder and at the same time to rapacity and fanaticism of the Ghurkas. Patan has not risen from the disaster that befell her then. Decay can be seen on the faces of the inhabitants as well as on the facades of the buildings. The Buddhists Nevar, industrious, delicate, refined, bows his head under the Yoke and assists powerless, impoverished, to the deplorable wreck of his temples, monasteries and palaces.

Nature completes the work of men. But the last remnants of a dying past, evoke dazzling reminiscences. The place of the Darbar is a marvellous conception of work which defies description; under the canopy of a bright glow

which does not dazzle, the royal palace spreads out its facade, wrought, and carved, streaked indiscriminately with colours, where the gold the blue, and the red, light up the sombre and dull tone of the wood-work; opposite, as conceived by a caprice of the artist, a large wall of stones reflecting with its whiteness, pillars crowned with bronze images, open-worked colonnades, temples of dream, light and frail, surrounded by a host of Chiemerae and griffine. I shall speak again about this later regarding the monuments of Patan, as these are especially interesting in the history and study of Buddhism.¹⁴

Bhatgaon, the third largest town in Nepal, is situated fourteen kilometres east of Kathmandu. She is built on an undulating plateau which slopes down to the North-East towards the Kansavati, to the South-West towards the Hammati, a little higher than the junctions of the two streams. A long and large road, too uneven and too broken up to be practicable to vehicles, connects her to Kathmandu. She is the last one in date of the great Nepalese towns. She was built by Ananda Malla, brother of Jaya deva Malla who reigned over Patan and Kathmandu and which tradition associates with the birth of the Nepalese Era, in 880 J. C. But the date of Ananda Malla raises great chronological difficulties. Mr. Wright, without giving any clue as to the source of his information, reckons the foundation of Bhatgaon in 865, fifteen years before the starting period of the Nepalese era. In all things, as the case stands, we have here a date of probability.

The founder of Bhatgaon is also credited to have built besides, seven other towns, all situated in the valley of Banepa, the Eastern annex of Nepal; the building of the new capital marks them the expansion towards the East of the valley of the Indo-Nevar civilization; Bhatgaon is the metropolis of a kind of eastern colony.

She has preserved this role throughout the whole history of Nepal. While anarchy raged at Kathmandu and at Patan, Bhatgaon remained the seat of regular dynasties which extended their authority in the East, outside the valley. The family of Nanya deva, which held power over Nepal from the XIIth to the XIVth century, is credited as having reigned over Bhatgaon; but it is probable that the real power belonged to the Mallas as vassals; whilst Nanya deva and his successors reigned at Simaraungarh in the Terai. After the death of Yokas Malla (1472) who had united the whole of Nepal under his sceptre. Bhatgaon and Banepa became the capitals of two kingdoms; the kingdom of Banepa had only a short-lived existence and was completely swallowed up by the kingdom of Bhatgaon at the end of a generation. The kings of Bhatgaon discovered by the force of circumstances their inability to extend in the valley; they were in possession of only one suburb (Thimi), but they spread their domain outside the valley right up to the Dudh-kosi in the East and to the pass of kuti (which Kathmandu snatched from them at the beginning of the XVIIth century) in the North. When Nepal was conquered by the Ghurkas, Bhatgaon and less to suffer than her two rivals: the town surrendered by treason, had not to undergo a siege; Prithivi Narayan who had lived for several years at the court of the king Ranajit Malla treated him with respect and even proposed him to preserve his throne; In short the population, three-fourths Brahmanic, had at least the religious sympathies of the Ghurkas. And thus it was that the town has kept a flourishing and prosperous aspect: The roads are clean, well kept, evenly paved with bricks; the markets are driving a good trade; the squares decorated with splendid temples the darbar, smaller than the one at Kathmandu, is more sumptuous; the celebrated "Gate of Gold" which ornaments the passage is purely a masterpiece of Nepalese goldsmith's art.

Bhatgaon includes in her literary tongue,

the name of "Bhaktapura"; they also call it "Dharma-pattana" (The two of the Law). The one and the other name most probably alludes to the Brahmanic orthodoxy of the inhabitants. The Nevars name it 'Kuti-po' (George). "Kho-po" (daise) (Kirkpatrick) ¹⁵ The plan of Bhatgaon reproduces, either the "damaru", the tambourine of Maha deva; or the "Cankha" the conch of Visnu. Her founder intended making her a town of 12000 inhabitants; the monks, in the XVIIIth century, mention the same number, which must be interpreted as in the preceding case. The real population of the town is estimated at between 30000 or 40000 souls,

Besides these three large towns, the valley of Nepal contains about sixty strong market-towns, without alluding to simple villages. However, in spite of the brisk communications in the valley, the number of roads is ludicrous. From Kathmandu, a road 14 kilometres long and practicable to carriages leads to Thankot, at the foot of the Chandragiri pass; another, about a league in length, leads to Balaji, at the foot of the Nagarjun mountain, and allows the king to proceed in a carriage to the village and the shooting grounds he owns; still another leads to the foot of Syambunath; a highway paved with stones, leads to the temple of Pacupati; I have already given a description of the road which connects Kathmandu to Bhatgaon. The remainder of tracks is in general comprised, in foot-paths, in trodden lanes on the grass, and to little embankments between the fields: the best amongst them could not compete with the humblest of our parish lanes.

The most western market-town of Nepal, is Thankot, where the road from India enters into the valley. To the right of the road which joins Thankot to Kathmandu, stands on an abrupt height the little town of Kirtipur which has too well deserved by her misfortunes; the celebrity which gave her the name of (Kirtipura, town

of Glory). Founded in the middle of the IXth century by the king Sada Civa deva, she was dependent on the kingdom of Patan but had undoubtedly a local petty king; the summit of the hill still shows the ruins of a darbar entirely broken up. Prithivi Narayan wanted, as a prelude to the conquest of Nepal, to lay hold of Kirtipur, the inhabitants, helped by contingents who hastened from all parts of the valley, repulsed all the assaults; one of the Ghurka chiefs was killed; the brother of Prithivi Narayan lost an eye; the king himself escaped with his life in flight. Renewed for three consecutive years, the attack always failed; eventually treason was the cause of the town's surrender the Ghurkas; but entrenched in the citadel, the people still resisted: Only the promise of a general amnesty decided them to stop the fight. Then the Ghurkas perjurer once again, ordered the nose and the lips of the whole population to be cut. They gathered, so they say nearly 80 livres (lbs) of these bloody spoils. A ruthless plunder devastated the town (1767). After a century and a half, Kirtipur has not risen from her ruin; neither the freshness of the breeze, nor the purity of her streams, were able to bring back prosperity on this field of martyrs. Kirtipur, which comprised at one time 6000 families under her jurisdiction, has no more than 4000 inhabitants. Near Kirtipur, Chanbahal or Chobbar (1000 inhabitants approximately) occupies the summit of a plateau which overhangs the gorge of the Bagmati. Below stream, at one league, on the left bank stands Bagmati. One of the most popular localities of the Nepalese religion. Further south, deep in the valley, Phirphing, at the outlet of the old road from India. Two roads lead out of Patan: one takes the direction of the south and leads by Sonagutti and Thecho to Chapagaon; the other a South-Eastern direction, crosses Harsidhi, Thyba, Bandedgaon and ends up at Godavery, at the foot of mount Phulchok.

The road which leads from Kathmandu to

Bhatgaon passes by Nidi, Budi, and Timi, small town which owes her wealth to the manufacture of objects of baked earth. The road from Kathmandu to Pacupati brings out into conspicuousness Nagasagar, Nandigaon, Harigaon, Chabahil and Deo-Patan (Deva-pattana) the oldest of towns in Nepal, because she flatters herself as having been founded in the time of Acoka, by the Son-in-law himself of the powerful monarch who ruled over the whole of India. The sacredness of Pacupati, consecrated by an immemorial tradition must have, as a matter of fact, from an early date, gathered in the immediate neighbourhood of the temple, the first inhabitants of the town of Gods.

From Pacupati a track six kilometres long, leads towards the East, to the hill and the village of Changu-Narayan, nearly equally venerated as Pacupati herself. To the North-East of Changu-Narayan and at a short league, stands the town of Sanku founded at the beginning of the VIIIth century by Chankara deva or by his successor vardhamana deva, the road from Tibet through the pass of Kutu, leaves the valley at Sanku. In returning from Sanku towards the West one finds at a league and a half the village of Gokarna visited by pilgrims and situated on the Bagmati, not far from her entry in Nepal. Between Gokarna and Pacupati, the village of Budhnath groups her houses around her Tibetan temple. By persistently following the base of the mountains, one meets at first at the foot of Sheopuri Bara-Nilkanth "The great Nilkanth and at the foot of the Nagarjun Bala-Nikanth or Balaji" the small Nilkanth" sites of famous pilgrimages. Balaji plays the counterpart to Sanku; the track from Tibet through Kirong starts thence. In short, on a projecting buttress of the Nagarjun at half a league from Kathmandu, Syambunath (Svayambhu-natha) the honour and the glory of Nepalese Buddhism, appertains above all, to the religious history of the valley.

THE MAPS

I have not thought of giving here an original map of Nepal. The conditions of one's stay and research in the country, forbid the most modest attempt in local topography. Minayeff mentions a significant anecdote with which he has evidently been acquainted at the residence. A few years ago, they wanted to publish in India, a map of Nepal; in order to prepare one, a topographer was sent to Nepal; it was a Hindu, a Bengali, so it seemed; this little, they thought would enable him to move about without restrictions and more at his ease for observations. But he had no time to observe much. Having arrived at Kathmandu, he visited the resident. The affair was muddled up. The Nepalese Government came to learn of the Hindu's visit to the Resident. They suspected that he was not an ordinary Hindu or an ordinary pilgrim. He was watched and soon afterwards he was sent back to India. The topographer returned home without having accomplished his task. This did not prevent the English from publishing a map of Nepal; it remains to be known what must have been its worth. (Voyage, p. 254). The map in question is probably the leaf IX of Transfrontier Maps published by the Trigonometrical service; it is dated from Dehra Dun 1873, and anterior by only a few years to the voyage of Minayeff. A second edition was published from Dehra Dun dated March 1882. The title which is attached to it says "compiled from road elevations and astronomical observations by English and Asiatic explorers from this side of India and based on the great extract of the Trigonometrical service, I have already pointed out truly fascinating character of this map in which clear details are reduced to a data of altitudes mathematically measured on this side of the frontier, to the Terrai regions visited by the Resident, to the great transversal road which leads from Darjeeling to Pitoragrah in passing through Kathmandu, and lastly to

the central valley. But the scale being to 1018700, the valley holds but little room and is lacking in details.

Mr. Markham has given in his "Tibet" a list of Nepalese maps which may be useful to partly reproduce here. The first manuscript, is preserved in the geographical service of the India Office; it is dated in 1793, and represents (4' to the inch) the itinerary of Kirkpatrick's mission. It is accompanied memorandum manuscript "illustrating the geographical rough-draft of Nepal and of the neighbouring countries" by Kirkpatrick, in 400 pages. It is on these data that is based the map published in the Relation of Kirkpatrick and which I reproduced. Major Crawford has left behind several manuscript-maps which deal with Nepal; one, of the valley of Nepal ($\frac{3}{4}$ ' to the inch); another of the highway which leads to Nepal including the valley; one dealing with the Nepalese territory with the sources of the Ganges; another with the Nepalese territory with a great many heights ($7\frac{1}{2}$ ' to the inch), dated 1811. The campaign of Nepal (1814-1816) has brought out the map of lieutenant Lindesay, giving the march of General Ocheterlony on Makwanpur. The work of fixing boundaries have naturally led to the production of a fairly numerous number of frontier maps, due to Garden, Biolean, J.-A. Hodgson, Pickersgill and Anderson (1861). Hamilton's map (1819) joined to his Relation is partly worked out on his personal observations, partly on indigenous data and informations. Hodgson has given a material map of Nepal, illustrating his observations on hydrographs, in the selections from the Records of the Government of Bengal, No 27 (1857). In the short the office of the Surveyor General of India has published in 1856 a preliminary sketch of Nepal and neighbouring countries dated October 1855.

I have been satisfied with the reproduction of the maps of Kirkpatrick and Hamilton, as they are historical documents and also because

they still suffice in giving a summary idea of valley and the kingdom. For a more detailed work of the valley I have reproduced an indigenous map acquired by Minayeff, and for which communication I am obliged to the amity of Mr. Serge d'Oldenbourg. This map rises the query, interesting but obscure, of the source of indigenous cartography. Wilford describes in the Asiatic Researches (I borrow this expression from the excellent work of Mr. Bulle: "Disegno della cartografer antica dell' "India", Firenze, 1901; page 13) a map of the kingdom of "Nepal" which was presented to Hasting (then between 1772 and 1715). "It is he said, the best map of Hindu origin that I have ever seen. These maps are common in character in that they neglect longitude and latitude, and that they do not employ regular scales; the hills, rivers and mountains are generally shown by narrow lines. The map of "Nepal" was nearly 4 feet in length by 2 and a half wide and in cardboard; the mountains made a relief of nearly an inch with trees painted all round. The roads were shown by a red line and the rivers by a blue line. The separate chains were clearly distinct, with the narrow passes which crossed them; the scale was the only thing wanting. The valley of Nepal was carefully drawn; but towards the edges of the map the lines were mixed up and confused. Hamilton during his sojourn at Kathmandu, (1802/1803) procured himself five indigenous maps of Sikkim which he handed over later on to the library of the East India Company. Unfortunately they got lost.

Had the Nepalese learnt this art of European missionaries? The monks do not seem to have helped the development of the Nepalese attainments. Have the models been derived from the Jesuits who were working on the official map of the Chinese Empire? As early as 1704, the pop Clement XI was being shown the way from India to Lhasa on maps preserved at the Vatican ("At PP. Capuccini Lhasam profe-

cti sunt per Indorum terras ea plane via quam nos hucusque descripsimus quamque Ex Tabulis Geographicis in Vaticanis aedibus asservatis sibi ostenderat an 1704 Pontifex s. s. "Clement XI". GEORGI, Alph. Tibet, p. 455) The muslimans of India have they been the intermediary and the Nepalese maps do they derive from the Arabic or Persian cartography? or do we find ourselves in the presence of a still older tradition, if not autochthon? As early as the year 648, the king of Kampura, Eastern neighbour of Nepal, offered as a gift to the Chinese Emperor through the medium of Wang Hiuentse, "a map of the country" The art in drawing up maps had then already penetrated since that period in the India regions of the Himalayas. It is the question of a national creation? The Hindus might have also been spurred either by the Greek, from whom they had borrowed the astronomical system of Ptolemee, or from the Chinese who were practicing cartography for a long time. (Cf. CHAVANNES, "Bulletin of the French School of the Far-East, 111,236 sqq). It does not seem to me as improbable, in any case, that the long cists of Maha-Bharata, those of the astronomical Puranas and Castras derive as a rule geographical tables which were connected with the maps, as it is the case with Ptolemee. I point out here, as a useful datum towards solution, the use of a band with outstretched index, over the map, to mark out the direction of the rivers,

THE DOCUMENTS

I. European II. Chinese and Tibetans III. Indigenous.

The study of disponible data must naturally precede the historical study of Nepal; It is essential, before placing the documents in hand, to first ascertain their nature, their extent and their value. The solidity so often tested of these memoranda, guarantees the stability of the edifice. The examination of data offers

still another advantage. It permits to foresee beforehand the salient points of the history about to be studied, and announces the great periods or the great crisis which give birth to these documents. The documents are of two categories: some, indigenous, others, foreign. However, clear this division seems, it still leaves room for a slight perplexity. The materials furnished by India can be considered either as foreign documents since Nepal is politically separated from the rest of India, or as indigenous documents since Nepal is steadily part of the Hindu world. As a matter of fact, the controversy would be trifling, so insignificant is the relation of India; It is limited to rate and short indications, scattered in the course of centuries.

Logic seems to bring out foremost, the indigenous documents, which by their number, their extent and their importance, form the body and the texture of Nepalese history. I have preferred, however, to investigate at first the documents of foreign origin, sprung from the people who came in connection with Nepal. The Tibetans and the Chinese are the first in date; their first relations with Nepal date from the beginning of the VIIth. century. The Europeans have known Nepal very late, after the middle of the XVIIth. century. I have nevertheless classed them in the first rank, for various reasons. A reason of clearness, at first: before exposing the minut details of a local history of which nothing is familiar to the Western mind, I have thought opportune to trace a historical account of discoveries and of researches which connect the most recent period of Nepalese history to names and facts known to Europe. A reason of method and of conscience at the same time: The materials I have made use of are, outside my predecessors; I was duty bound to declare what I owed them and to clearly mark out the part which befalls each one of them in this work which I have conceived and attempted to convert as a real collaboration. The description of work carried out in Nepal

for two and half centuries by the Europeans serves, besides, the purpose of defining the actual amount of knowledge, it explains, it perhaps excuses the hesitations, the discrepancies, even the errors which may perhaps be found in this book- Nepal is not yet a commonplace country, open to every curiosity, freely explored by an army of seekers. Since the XVIIth. century, she has only been visited by a negligible quantity of Europeans, nearly always treated as suspicious beings, kept apart and hampered in their researches. These few visitors, led, some by a religious zeal, others by politic, and still others by the desire for knowledge, have hardly thought of co-operating with one another. One is thus, often left to work on an isolated evidence. The danger would be serious, as much as to make the enterprise impossible, if the witnesses did not happen to call themselves Kirkpatrick, Hamilton, and above all Hodgson.

The least of Europeans who have visited and studied Nepal since the XVIIth century, illustrates and confirms by a new example, the thought that has inspired this book and which is penetrating it: Even as the linking of facts in Nepal reproduces, on a smaller scale, the succession of great phenomena of the Hindu history, the list of personages who pass in Nepal, reflects the movements and the transformations of Europe, in the time of Louis XVI in the XXth century; thus to borrow from India one of her classical comparison, a pool of water reflects the whole Sun. The Society of Jesus all powerful in Europe, nearly as much in China, sends throughout Asia, its missionaries changed into Explorers. A Jesuit Priest, in Tibet, hears Nepalese spoken: two others, leaving Peking for India and Europe, cross Nepal from North to South and believe having prepared the place for another early mission. Almost at the same time, a French traveller, led by commercial activity to the states of the great Mogul, points out to European tradesmen the

highway of Népal, to penetrate to the centre of Asia. The disasters and blunders of Louis XIV on the decline, suddenly prevent the expansion of France; the century of the Great King ends, as Voltaire describes it, on disputes over Chinese ceremonies. The world has wrongly arranged, the irony and the impiety of the historian the events themselves have sometimes common-sense. Condemned by the court of Rome, the Jesuits in disgrace give up their places to other rivals; the will of the Holy-Father assigns the Nepalese mission to the Capuchin-Friars. The church has made her choice. She has declared herself in favour of the past against modern tendencies. Heirs of an extinct tradition, the Capuchin-Friars remain fifty years doing practically nothing in the Himalayas; the Gurkas conquest ejected them into India, where the English were creating their empire.

A new era then opens to the knowledge of the East. Already, without doubt, the apostleship inclination cultivated by a picked brotherhood, had enriched the science of a new domain; the Jesuits have revealed to Europe the Chinese antiquities. But their work, however, meritorious it might have been followed a practical interest which restricted its spread; the apostles of China have placed themselves as pupils under the learned Chinese to learn to outrival them. The encyclopedists of the XVIIIth century make use in their turn, of the same tactic against the Jesuits, their adversaries. They thirst for informations to use them against their doctrines. Rebels against their

revelations, they search with great zest the suspicious records of races which universal history had thought fit to neglect till then they are anxious to expose to light the solidarity of the human race. Under their fruitful impulsion, discoveries spring out on all sides; France marks her passage to India by Anquetil and the Avesta, recovered, in Egypt by Champollion and the hieroglyphs deciphered. Mistress over India in her turn, England gives birth to the Wilkins, the William Jones, the Colebrooke famous creators of Sanscrit erudition. With the help of Sanskrit, a German, Boop, compiles the compared Grammer and breaking the factitious frame-works which the theological eloquence of Bossnet had conserated, he shows the ancestors, long privileged, of the Greeks and the Romans, mingled in one family with the celts, the Germans, the Slaves, the Persians, the Hindus. The spirit of Europe has enlarged the world's knowledge. Seperated from the legends in which he was born, man searches in the past the secret of his history and of his ancestors. Nepal then sees Europeans, whom the Capuchin-Friars had not announced, examining her annals her traditions, her inscriptions and her manuscripts. The Hindu themselves, caught by the contagion led most probably by the spiritude for imitation (vernacular work) which Nearque had observed in them from the time of Alexander, second the curiosity of the west and take an honourable place in the study of Nepalese antiquities.

(To be continued)

FOOT NOTE

1. Gli Scritti..... p. 50 sq.
2. The cheng-ou-ki attributes Nepal with a population of 54000 families estimation which Mr. Rockhill (Tibet from Chinese sources, p. 129) considers much too low. But is evidently understood that this number includes the inhabitants of Nepal, Properly speaking, and the number seems to have an official origin, for it exactly tallies with the total of 3 numbers given separately by the Capuchin friars for the population of the three towns (otherwise understood, the three kingdoms): Kathmandu 18000, Patan 24000, Bhatgaon 12000-54000. Kirkpatrick on the other hand allows an average of 10 persons for each family or house. The official evaluation of the past century seems then the nearest approach to the truth.
3. The Budhists pretend that the cimiter proposed as a model to the king was the one of Manjucri.
4. The Brhat-Samhita of Varaha-Mihira mentions a town of the same name, but situated in the Deccan, because she appears in the same enumeration as Konkana, Kuntala, Kerala, Dandaka (XVI, 11) --The Kartika-mahatmya of Padmapurana equally mentions a town of Kantipura; Aufrecht (Ox. Mss 16b) substitutes by a correction Kanci-pura "Conjeveram".
5. Ind. Ant. IX, 171, n. 29.
6. Sarat Chandra Das, (Tibetan-English dictionary), s. v. Yam-pu
7. Mr. Parker has brought near together with more ingenuity than truth, the name Yang-pou from the sanscrit Srayambhu. It's probably the same name which appears again in the diary of ms. du Pingala mata, Br. (Mus) 550, written in sam. 313 under the reign of Laksmikama deva "Cri Yambu-Kramayan" Cf. the designation Lalita-Kramayan" which is evidently connected to Lalita-Pattana in a ms. in the reign of Civa-deva same 240. The name of Yang-pou (Yan-pu) reminds, at least by a strong resemblance, the name of Yapu-nagara given to a town of the kingdom of Campa, in Indo-China (Today Po-Nagar, evidently); cf. Bergaghe, Ihscrps. Sanscrit of Campa, Nos. XXVIII, XXXI-XXXIII.
8. Kho-Leom reminds one very closely of the Nevar name of Bhatgaon. Khopo (daise) in Kirkpatrick, Kui-po in Georgi.
9. V. inf. vol. 11, (History)
10. Rockhill (Tibet from Chinese sources), p. 129- Mr. Parker, who re-writes the same paragraph, relative to the embassy of 1732, only writes: Kou-mon.
11. Georgi and the P. Marc give exactly the same figure (cf. sup., P. 51 n. 2) The P. Marc specifies "18000 fuochi o siana familie"
12. Gli Scritti . . . P. 51
13. Lately only (1902) owing to not having been advised at the proper time, Nepal cel-

- ebred by salvos of guns the coronation of Edward VIIth on the day originally fixed. The Darban only learnt afterwards the postponement of the ceremony and considered the civility performed.
14. Jaschke, Tib Dict. s. v. "Ye-ran" name of a city next to Khobom (Kathmandu) the first in Nepal. And he mentions as a reference: Milaraspa.
 15. The Vamcavali gives the same figure at the time of Siddhi Narasimha Malla, in the XVII century (Wright, p. 238)
 16. The Buddhists of Patan pretend that the original from of the town represented the "Cakra Wheel" of Buddha.
 17. This name closely reminds one of the name of Kho-bom which Jaschke and Sarat Chandra Das give as the Tibetan equivalent of Kathmandu, (v. sup. p. 54) one is led to believe that the lexicographers have by error substituted Kathmandu for Bhatgaon. If "Ye-leng" is Patan, and Kou-k'cu-mou" Kathmandu. "Pou-Yen mentioned as the third city of the kingdom of Nepal in the Wei-tsang t'ou ki must represent Bhatgaon.

ABOUT THE AUTHORS

Shri Hari Ram Joshi

**Section Officer, Ministry of Communication
H. M. G.**

Shri Shankar Mana Rajvanshi

Editor, National Archives. H. M. G.

Shri Tarananda Mishra

Excavation Officer, Department of Archaeology. H. M. G.

'प्राचीन नेपाल'का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएका भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ ।

निर्देशक
पुरातत्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to Ancient Nepal.

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:—

The Director
Department of Archaeology
Ramshah Path,
Kathmandu, Nepal.